



Σχολή Επιστημών Υγείας και Πρόνοιας  
Σχολή Διοικητικών, Οικονομικών και Κοινωνικών Επιστημών  
Τμήμα Βιοϊατρικών Επιστημών  
Τμήμα Αγωγής και Φροντίδας στην Πρώιμη Παιδική Ηλικία



Διατμηματικό Πρόγραμμα Μεταπτυχιακών Σπουδών  
Παιδαγωγικά μέσω Καινοτόμων Προσεγγίσεων, Τεχνολογίες και Εκπαίδευση

ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΗ ΔΙΠΛΩΜΑΤΙΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ

**Καινοτόμα μοντέλα αγωγής με έμφαση στην αξιοποίηση  
του φυσικού περιβάλλοντος**

POST GRADUATE THESIS

**Innovative educational models with an emphasis on the use of the  
natural environment**

ΟΝΟΜΑ ΦΟΙΤΗΤΡΙΑΣ:

Ευαγγελία- Άννα Κασκάνη

Evangelia- Anna Kaskani

ΟΝΟΜΑ ΕΙΣΗΓΗΤΗ:

Ελένη Μουσένα

Eleni Mousena

ΑΙΓΑΛΕΩ/ΑΙΓΑΛΕΟ 2018





Faculty of Health and Caring Professions  
Faculty of Administrative, Financial and Social Sciences  
Department of Biomedical Sciences  
Department of Early Childhood Education and Care



Inter-department Post Graduate Program  
**Pedagogics with New Approaches, Technologies and Education**

POST GRADUATE THESIS

## **Innovative educational models with an emphasis on the use of the natural environment**

Evangelia – Anna Kaskani

R. N. : 17063

Lianakask@gmail.com

SUPERVISOR

Eleni Mousena

AIGALEO 2018



## Δήλωση περί λογοκλοπής

Με πλήρη επίγνωση των συνεπειών του νόμου περί πνευματικών δικαιωμάτων, δηλώνω ενυπογράφως ότι είμαι αποκλειστικός συγγραφέας της παρούσας διπλωματικής εργασίας, για την ολοκλήρωση της οποίας κάθε βοήθεια είναι πλήρως αναγνωρισμένη και αναφέρεται λεπτομερώς στην εργασία αυτή. Έχω αναφέρει πλήρως και με σαφείς αναφορές, όλες τις πηγές χρήσης δεδομένων, απόψεων, θέσεων και προτάσεων, ιδεών και λεκτικών αναφορών, είτε κατά κυριολεξία είτε βάσει επιστημονικής παράφρασης. Αναλαμβάνω την προσωπική και ατομική ευθύνη ότι σε περίπτωση αποτυχίας στην υλοποίηση των ανωτέρω δηλωθέντων στοιχείων, είμαι υπόλογος έναντι λογοκλοπής, γεγονός που σημαίνει αποτυχία στην διπλωματική μου εργασία και κατά συνέπεια αποτυχία απόκτησης Τίτλου Σπουδών, πέραν των λοιπών συνεπειών του νόμου περί πνευματικών δικαιωμάτων. Δηλώνω, συνεπώς, ότι αυτή η διπλωματική εργασία προετοιμάστηκε και ολοκληρώθηκε από εμένα προσωπικά και αποκλειστικά και ότι, αναλαμβάνω πλήρως όλες τις συνέπειες του νόμου στην περίπτωση κατά την οποία αποδειχθεί, διαχρονικά, ότι η εργασία αυτή ή τμήμα της δεν μου ανήκει διότι είναι προϊόν λογοκλοπής άλλης πνευματικής ιδιοκτησίας.

Κασκάνη Ευαγγελία- Άννα.



## Ευχαριστίες

Αρχικά θα ήθελα να ευχαριστήσω την οικογένεια μου, η οποία με τις αρχές και τις αξίες που με εφοδίασε εξελίχθηκα στην προσωπική και επαγγελματική πορεία προς αντικειμενικά ποιοτικές και αξιόλογες κατευθύνσεις. Με στήριξε με κάθε τρόπο, στην συνολική μου πορεία στο Μεταπτυχιακό Πρόγραμμα και συνεπώς στην εκπόνηση της διπλωματικής εργασίας. Παρομοίως, ο σύντροφός μου με την υπομονή του για τις ώρες που απουσίαζα, με ενθάρρυνε σε κάθε μου ενέργεια, θυμίζοντάς μου τον τελικό προορισμό.

Θα ήθελα ειλικρινά να ευχαριστήσω την επιβλέπουσα καθηγήτρια της παρούσας διπλωματικής εργασίας, κ. Μουσένα Ελένη, Επίκουρη Καθηγήτρια στο Τμήμα Αγωγής και Φροντίδας στην Πρώιμη Παιδική Ηλικία του Πανεπιστημίου Δυτικής Αττικής. Αρχικά για την αποδοχή του συγκεκριμένου ερευνητικού θέματος μαζί μου και έπειτα για την εμπιστοσύνη που μου έδειξε, την πάντοτε άμεση και ουσιαστική βοήθεια που μου πρόσφερε με τις αποτελεσματικές συμβουλές της και την ενθαρρυντική υποστήριξη με την αναγνώριση των προσπαθειών που κατέβαλα στις δύσκολες στιγμές που προβληματιζόμουν.

Στην συνέχεια ένα μεγάλο ευχαριστώ στην κ. Ρόζα Τριανταφυλλίδη, Παιδαγωγό από την «Παρέα του Δάσους», η οποία με υποδέχθηκε και στάθηκε σε όλη την διαδρομή ως μέντορας στο πλευρό μου, προσφέροντάς μου τις γνώσεις της, ευκαιρίες πρακτικών δράσεων και παρατηρήσεων στο ερευνητικό ζήτημα της εργασίας αλλά και ως πρότυπο με την γενικότερη στάση ζωής της. Ακόμη ένα ευχαριστώ στον κ. Μάρκο Ζάνγκα-Τσακίρη, Υπεύθυνο του Ιδιωτικού Σχολείου «Παιχνιδαγωγείο» και συνεργάτη του Inside Out Nature της Δανίας, που μοιράστηκε καλοπροαίρετα τις γνώσεις και τις εμπειρίες τους με την συνέντευξη που μου παραχώρησε αλλά κυρίως με την εμπιστοσύνη που μου έδειξε, προσφέροντας την προσωπική του βιβλιογραφία για μελέτη, ενισχύοντας σημαντικά το έργο μου.





Αφιερώσεις.

Αφιερώνω την διπλωματική μου εργασία στην μητέρα μου, Φωτεινή Αρώνη η οποία μου πρόσφερε αβίαστα την ελευθερία του παιχνιδιού στο φυσικό περιβάλλον κατά τα παιδικά μου χρόνια, προικίζοντάς με αναμνήσεις που διαμόρφωσαν την σημερινή μου πορεία και αντίληψη ως παιδαγωγική αντίληψη αλλά και ως στάση ζωής.



## Περίληψη

Η διπλωματική εργασία έχει σκοπό την παρουσίαση επιστημονικών καινοτόμων μοντέλων αγωγής και φροντίδας που δίνουν έμφαση στην αξιοποίηση του φυσικού περιβάλλοντος. Αρχικά προσεγγίζει θεωρητικά το θέμα κάνοντας αναφορά σε διαχρονικές απόψεις παιδαγωγών σχετικά με το φυσικό περιβάλλον και την μάθηση. Έπειτα, μεθοδολογικά παρουσιάζει τα μοντέλα αγωγής, αλλά και τα καινοτόμα προγράμματα όπως εφαρμόζονται στην Ελλάδα, τα οποία καταγράφηκαν μέσα από εμπειρική έρευνα με τους αρμόδιους, που προάγουν την εκπαιδευτική διαδικασία μέσω της αξιοποίησης της φύσης. Καταλήγει, στα εκπαιδευτικά οφέλη που προσφέρουν τα καινοτόμα, οικολογικά και οικονομικά εκπαιδευτικά ιδρύματα του παρόντος και του μέλλοντος και προτείνει ιδέες για μεταρρυθμίσεις στο σύγχρονο εκπαιδευτικό μοντέλο της Ελλάδας, για παιδιά προσχολικής ηλικίας.



## Abstract

The purpose of this post graduate thesis is to present innovative educational models that emphasize on the exploitation of the natural habitat. At first, it approaches the matter on a theoretical basis, particularly on the views of teachers about the learning process in combination with the environment. Then, there is an extensive presentation of the local educational systems and other innovative programs, which were recorded through empirical research with people who promote the educational process via the usage of natural means. In conclusion, the benefits of these programs are presented along with proposals for reforms in the educational institutions, for the present and the future, in Greece but also on a global scale.

## Περιεχόμενα

Δήλωση περί λογοκλοπής .....	iii
Ευχαριστίες.....	v
Περίληψη.....	ix
Abstract .....	xi
Εισαγωγή .....	4
1. Μέρος Πρώτο - Θεωρητικές προσεγγίσεις .....	6
1.1. Πλάτωνας:.....	6
1.2. Ρουσσώ .....	8
1.3. Μ. Μοντεσσόρι.....	11
1.4. Τζον Ντιούι.....	14
1.5. Ρούντολφ Στάινερ .....	17
2 Η σχέση του ανθρώπου με τη φύση. ....	22
2.1. Αίτια της απομάκρυνσης.....	22
2.2. Συνέπειες απομάκρυνσης .....	23
2.3. Οφέλη επανασύνδεσης.....	25
3. Παιδαγωγικά Μοντέλα Με αξιοποίηση Του Φυσικού Περιβάλλοντος.....	28
3.1. Waldorf Σχολεία.....	28
3.1.1. Εκπαίδευση Waldorf .....	34
3.2. Μοντεσσοριανά Μοντέλα Αγωγής.....	37
3.2.1. Μοντεσσοριανή Εκπαίδευση. ....	40
3.3. Τα σχολεία του δάσους: .....	42
3.3.1. Εκπαίδευση Δάσους. ....	49
4. Καινοτόμα Προγράμματα Αξιοποίησης Φυσικού Περιβάλλοντος Ελλάδας .....	51
4.1. Κέντρα Προσχολική Εκπαίδευσης .....	51
4.2. Καινοτόμες δράσεις.....	59
5. Μεθοδολογία .....	62
5.1. Η Ποιοτική Έρευνα.....	63
5.2. Συλλογή Δεδομένων .....	65

5.2.1. Ερευνητικές Διαδικασίες.....	65
5.2.2. Συλλογή δεδομένων.....	67
5.3. Ανάλυση Του Υλικού Έρευνας.....	68
5.4. Αποτελέσματα Συνέντευξης.....	81
Συμπεράσματα έρευνας.....	85
Προτάσεις.....	90
Βιβλιογραφικές Αναφορές.....	91





## Εισαγωγή

Η παρούσα έρευνα θέτει ως σκοπό την αναζήτηση της προστιθέμενης αξίας που έχει το φυσικό περιβάλλον στην προσχολική αγωγή και τους λόγους που η σύγχρονη παιδαγωγική έχει επικεντρωθεί στα αντίστοιχα εκπαιδευτικά μοντέλα.

Για την πιο ολοκληρωμένη και επιστημονική αναζήτηση, στο πρώτο μέρος της εργασίας αναλύονται οι θεωρητικές προσεγγίσεις σπουδαίων παιδαγωγών με διαχρονικό έργο, που εστιάζουν στα οφέλη που προσφέρει η αξιοποίηση του φυσικού περιβάλλοντος στα πρώτα χρόνια ζωής του ανθρώπου. Πιο συγκεκριμένα αναλύεται το έργο του Πλάτωνα, του Ρουσσώ, της Μοντεσσόρι, του Ντιούι και του πιο σύγχρονου ως προς το υπό μελέτη θέμα, Στάινερ. Η καταγραφή των προσεγγίσεων έγινε έπειτα από εκτενή βιβλιογραφική αναζήτηση και εστίαση στο υπό εξέταση θέμα.

Η διεξοδική έρευνα των εναλλακτικών μοντέλων αγωγής και εκπαίδευσης που λειτουργούν μέχρι και σήμερα, έγινε με καταγραφή αυτών παρουσιάζοντας τον τρόπο λειτουργίας, το θεωρητικό υπόβαθρο και τον συσχετισμό με τις ανωτέρω παιδαγωγικές προσεγγίσεις, την εξειδίκευση που απαιτείται για την εφαρμογή τους και τις αντίστοιχες σχολές, αλλά και τα οφέλη που προσθέτουν στην εκπαιδευτική διαδικασία.

Στο δεύτερο μέρος της εργασίας, παρουσιάζεται η μεθοδολογία της έρευνας που ακολουθήθηκε και οι λόγοι για τους οποίους επέλεξα την ποιοτική μέθοδο με την τεχνική της συνέντευξης, καθώς και τον τρόπο πραγματοποίησής της.

Ως βασικό μέρος της εμπειρικής έρευνας, συμμετείχα σε ημερίδες και σεμινάρια αλλά και σε καταγραφές πρακτικών εφαρμογών των αντίστοιχων εκπαιδευτικών προγραμμάτων που υπάρχουν στην Ελλάδα, με την προσωπική επαφή και συνεργασία. Με τον τρόπο αυτό, οδηγήθηκα στην παρουσίαση των κέντρων αγωγής που δραστηριοποιούνται στο φυσικό περιβάλλον, αλλά και σε καινοτόμες δράσεις που λαμβάνουν χώρα από Μ.Κ.Ο. και ενώσεις, εκφράζοντας την επιθυμία και την ανάγκη της σύγχρονης κοινωνίας για επανασύνδεση με το φυσικό περιβάλλον.

Στη συνέχεια μετά την αναφορά σε όλα τα στάδια της ερευνητικής αναζήτησης και συλλογής δεδομένων, παρουσιάζονται τα δεδομένα της συνέντευξης, τα οποία έπειτα από καταγραφή και ανάλυση, οδηγούν στα συμπεράσματα.

Συμπερασματικά, καταγράφονται τα πορίσματα των ερευνητικών διαδικασιών, παρουσιάζοντας την προστιθέμενη αξία που προσφέρει το φυσικό περιβάλλον στην

εκπαιδευτική διαδικασία, κατά την προσχολική ηλικία, αλλά και την ευρύτερη κοινωνική ανάγκη. Για τον λόγο αυτό, παρουσιάζονται επιπρόσθετα κάποιες προτάσεις για την συνολική βελτίωση των παιδαγωγικών πρακτικών αλλά και της ευρύτερης κοινωνικής ζωής, μέσω της επανασύνδεσης του ανθρώπου με τη φύση.

## 1. Μέρος Πρώτο - Θεωρητικές προσεγγίσεις

Στο πρώτο κεφάλαιο παρουσιάζονται οι παιδαγωγικές προσεγγίσεις σπουδαίων φιλοσόφων και παιδαγωγών που διαμόρφωσαν αντίστοιχες παιδαγωγικές πρακτικές εφαρμογές με βάθος χρόνου, οι οποίες εστιάζουν στους τρόπους και στα οφέλη που έχει η αξιοποίηση του φυσικού περιβάλλοντος κατά την διάρκεια της προσχολικής ηλικίας.

### 1.1. Πλάτωνας:

Ο Πλάτωνας γεννήθηκε στην Αθήνα το 427π.Χ. και πέθανε το 347π.Χ. Το συνολικό του έργο τον κατατάσσει μεταξύ των κορυφαίων παγκοσμίων προσωπικοτήτων με την μεγαλύτερη επιρροή, με πολλές αναλύσεις και κριτικές. Λόγο του μεγάλου εύρους του έργου και των απόψεων του, θα εξεταστούν μόνο αυτές που αφορούν την εκπαίδευση των παιδιών στην προσχολική ηλικία εν συντομία.

Στα μέσα του 5ου αιώνα, που μέχρι τότε το εκπαιδευτικό ιδεώδες της Αθήνας, στηριζόταν στην θρησκευτική, ηθική και πολιτική ενότητα της αρχαίας πόλης, αρχίζει η παιδευτική προσπάθεια του Πλάτωνα (Σίτος, 1990). Ξεκινά η συγγραφή των 2 τελευταίων και πολύ σημαντικών διαλόγων του, της Πολιτείας το 380π.Χ. και οι Νόμοι, που αποτέλεσαν τον εκτενέστερο διάλογο, στο τέλος της ζωής του. Με το πρώτο να αποσκοπεί στην διαμόρφωση, μέσω της παιδείας, ηθικών πολιτών που θα δημιουργήσουν την ιδανική πολιτεία, στηριζόμενοι στην δικαιοσύνη. Στο αλληγορικό του έργου, παρουσιάζει τους δεσμώτες οι οποίοι ζουν στην σπηλιά, να προσπαθούν να σπάσουν τα δεσμά τους για να φτάσουν στον ήλιο. Ο ήλιος παρουσιάζεται ως σύμβολο της απόλυτης αλήθειας, που μπορεί να τον αντικρίσει μονάχα όποιος έχει την γνώση, δηλαδή την αλήθεια. Ο ήλιος είναι αναγκαίος για την ύπαρξη της φύσης, όπως η γνώση για την ζωή του ανθρώπου. Ο φιλόσοφος, στην «Πολιτεία» υποστηρίζει, ότι η φύση παρέχει στον άνθρωπο τα καλύτερα δημιουργήματα της, τα οποία αν μελετηθούν από τον άνθρωπο τον οδηγούν στην κατάκτηση της γνώσης, συμπληρώνοντας την θεωρία του στο επόμενο έργο του «Νόμοι».

Σε αυτό, αρχικά, η παιδεία παρουσιάζεται από τον φιλόσοφο ως κοινωνικό αγαθό, με την αγωγή των ανθρώπων να ξεκινά πριν ακόμα από την γέννηση τους. Μετά

την γέννηση του παιδιού την ανατροφή του την αναλαμβάνει η τροφός/επόπτρια, η οποία οφείλει να οδηγήσει τα παιδιά στην εξάσκηση του σώματος και της ψυχής και τονίζει ότι μπορεί κανείς να αποκτήσει τις πνευματικές αρετές ενόσω εξασκείται σωστά στις σωματικές (Ζέππου, 2006). Η εξάσκηση του σώματος θα πρέπει να γίνεται με αυθόρμητες κινητικές και ρυθμικές ασκήσεις που θα οδηγήσουν στην ανάπτυξη. Το παιδί θα καλλιεργείται ψυχικά με συναισθηματικά ερεθίσματα που θα δίνονται πολύ προσεκτικά, διότι αυτή η ηλικία είναι ιδιαίτερα τρυφερή και δεν θα πρέπει να τραυματιστεί το παιδί. Η περίοδος αυτή για τον Πλάτωνα θεωρείται ιδιαίτερα σημαντική καθώς αναπτύσσεται η καλαισθησία, που θέτει σε αρμονία το σώμα με την ψυχή, για τον λόγο αυτό κρίνει αναγκαίο τα παιδιά με τις τροφούς να πραγματοποιούν περιπάτους στην φύση ή σε ιερά άλση (Σακορράφου, 1957). Η σπουδαιότητα των πρώτων χρόνων επισφραγίζεται με την συνεχή επίβλεψη και τιμωρία από τον νόμο στις τροφούς, εάν δεν υλοποιήσουν σωστά το έργο τους. Από το 3ο έως το 6ο της ζωής τους τα παιδιά θα πρέπει να αφήνονται ελεύθερα για να μπορούν να ερευνήσουν και να ανακαλύψουν μόνα τους τον κόσμο. Με τον τρόπο αυτό θα μάθουν να αυτενεργούν. Κατά τον Πλάτωνα, μέσω των ελεύθερων ενεργειών πραγματοποιείται το παιχνίδι, το οποίο θα πρέπει να γίνεται χωρίς την παρέμβαση του γονέα ή της τροφού αλλά ταυτόχρονα θα πρέπει να επιβλέπονται και να ενισχύουν μονάχα με τις ηθικές αρχές, οι οποίες θα πρέπει να γίνουν συνήθεια στον τρόπο συμπεριφοράς των παιδιών. Για τον λόγο αυτό θα πρέπει να πηγαίνουν στους ναούς και στα άλση του χωριού με σκοπό να βρίσκονται όλα τα παιδιά μαζί, έτσι θα τους δίνεται η ευκαιρία γνωριμίας και σταδιακής ανάπτυξης της φιλίας (Σακορράφου, 1957).

Στην Πλατωνική εκπαίδευση, το υπαίθριο περιβάλλον παρουσιάζεται ιδανικό για την κατανόηση και εξάσκηση της πρακτικής αριθμητικής και γεωμετρίας, για τα μετέπειτα στάδια μάθησης του παιδιού. Κατά την διαδικασία μάθησης τα παιδιά θα πρέπει να αντιλαμβάνονται την χρήση και αξία των γνωστικών αντικειμένων των παραπάνω επιστημών μέσα από την καθημερινή χρήση τους, ώστε να αποκτούν ενδιαφέρον και αγάπη για αυτές. Εν κατακλείδι, για τον μεγάλο φιλόσοφο τα παιδιά θα πρέπει ελεύθερα να αναπτυχθούν σύμφωνα με την φύση τους μέχρι την ηλικία των 6 ετών, με την επίβλεψη της τροφού που θα επεμβαίνει για να επαναφέρει τις ηθικές αξίες, διαμορφώνοντας τον χαρακτήρα τους. Μέσω του ελεύθερου παιχνιδιού στα ιερά θα μαθαίνουν να ανακαλύπτουν, να σκέπτονται, να γνωρίζουν τον εαυτό τους και τα

όρια τους, να επικοινωνούν, να αναπτύσσουν φιλίες και να γυμνάζουν το σώμα και την ψυχή τους. Διαπιστώνεται λοιπόν, ότι *“πρώτος ο Πλάτων διατύπωσε τις βασικές αρχές της σύγχρονης διδακτικής, δηλαδή την αυτενέργεια, την εποπτεία και τη συναισθηματική συμμετοχή στο διδασκόμενο αντικείμενο”*(Γεραρής, 2014).

## 1.2. Ρουσσώ

Ο Ζαν Ζακ Ρουσσώ γεννήθηκε το 1712 στην Γενεύη και μεγάλωσε από τα πρώτα παιδικά του χρόνια με τον πατέρα του, αφού η μητέρα του πέθανε νωρίς. Το φτωχικό περιβάλλον της οικογένειας του τον ανάγκασε από μικρή ηλικία να εργαστεί ως υπηρέτης. Μια από τις οικογένειες στις οποίες εργάστηκε στο Τορίνο, ήταν αυτή της ντε Βαρέν. Η ίδια συνέβαλλε σημαντικά στην προσωπικότητα του Ρουσσώ, αφού τον έκανε να αγαπήσει την μουσική και στην συνέχεια ταξίδεψαν μαζί σε άλλες χώρες. Το 1740 εργάζεται για πρώτη φορά ως παιδαγωγός. Έχοντας εντάξει την φιλοσοφική αναζήτηση στα ενδιαφέροντα του, σπούδασε το 1742 στην Ακαδημία των Επιστημών. Λίγα χρόνια αργότερα τολμά να συγγράψει το πρώτο του έργο με τίτλο «Λόγος περί των Επιστημών και των Τεχνών», το οποίο βραβεύτηκε. Στην συνέχεια της ζωής του τον απασχόλησαν κοινωνικά θέματα όπως τα δικαιώματα των πολιτών, η πολιτική οικονομία, η ανισότητα και η πρόοδος της κοινωνίας, τα οποία εντάσσονται στα έργα του. Όλα αυτά τον οδηγούν το 1762 να συγγράψει ένα επαναστατικό, πρωτοποριακό για την εποχή, έργο με νέες ιδέες για την αγωγή.

Στο πεντάτομο αυτό έργο του, «Αιμίλιος ή Περί Αγωγής», ο Ρουσσώ προβάλλει τις ριζοσπαστικές θεωρίες του και παρουσιάζεται ως υπέρμαχος της "φυσικής αγωγής". Αναφέρεται σε μια αγωγή που λαμβάνει χώρα σε ένα περιβάλλον ανεξάρτητο από τις επιδράσεις του πολιτισμού. Πρόκειται για ένα σύγγραμμα που δεν αντιμετωπίζεται ως παιδαγωγική μέθοδος ή διδακτική πρόταση αλλά ως μια υπόθεση, ένα όραμα για την αγωγή (May, 1980). Στο έργο εξ αρχής διαχωρίζει την έννοια του ανθρώπου με αυτή του πολίτη προσδιορίζοντάς τους ως *"υποχρεωμένοι να καταπολεμήσουμε τη φύση ή τους κοινωνικούς θεσμούς πρέπει να επιλέξουμε ανάμεσα στο να διαμορφώσουμε έναν άνθρωπο ή έναν πολίτη, διότι δεν μπορούμε να κάνουμε ταυτόχρονα και τα δύο"*(Ρουσσώ,1966:38-39). Καθ όλη την έκτασή του ξεχωρίζει τη φυσική κατάσταση απ' την ανθρώπινη φύση, θεωρώντας ως φυσική την ικανότητα του ανθρώπου να

ανταποκρίνεται σε όλες τις συνθήκες (Chateau,1962). "Ο άνθρωπος της φύσης είναι ένα όλον για τον εαυτό του"(Ρουσσώ, 1762). Στο πρώτο βιβλίο, που σχετίζεται με την "φυσική ηλικία", όπως χαρακτηριστικά καταγράφει την βρεφική περίοδο, τονίζει πόσο σημαντική είναι η σύνδεση της αγωγής με την φύση, τόσο σωματικά όσο και ψυχικά "Η εσωτερική ανάπτυξη των ικανοτήτων και των οργάνων μας είναι η αγωγή μέσω της φύσης(...) Σκληραγωγήστε τα σώματά τους (ενν. των παιδιών) στις αλλαγές των εποχών, των κλιμάτων, των στοιχείων της φύσης, στην πείνα, τη δίψα, την κόπωση. (Ρουσσώ, 1762). Σύμφωνα με τις απόψεις του το παιδί δομεί τον αισθητηριακό του κόσμο μέσω της επαφής του με τα αντικείμενα του πραγματικού κόσμου (φυσικά στοιχεία) και όχι μέσω των αναπαραστάσεων του. Το παιδί πρέπει να είναι ελεύθερο να εξερευνά και να ανακαλύπτει αβίαστα την μεταξύ του σχέση, με τον δάσκαλο σε ρόλο ενεργοποιητή της αυτοδιδασκαλίας του. Πρέπει να το αφήνει ελεύθερο να ακολουθεί την πιο σωστή μέθοδο, να αντιμετωπίζει τις δυσκολίες που θέτει το ίδιο το φυσικό περιβάλλον, ενδυναμώνοντας το σώμα και το πνεύμα του με τον τρόπο που επιτυγχάνει η εμπειρική μάθηση. Η φύση, λοιπόν, του διδάσκει συνεχώς να παρατηρεί, να δρα, να βρίσκει λύσεις, να επιθυμεί, να δημιουργεί, να μαθαίνει την σχέση του σώματος με το πνεύμα αλλά και με το περιβάλλον.

*Οι άνθρωποι δεν είναι φτιαγμένοι για να στοιβάζονται σε μυρμηγκοφωλιές, αλλά για να ζουν διάσπαρτοι στη γη, που οφείλουν να καλλιεργούν. Όσο περισσότερο συγκεντρώνονται, τόσο πιο πολύ διαφθείρονται. Οι αναπηρίες του σώματος, καθώς και τα πάθη της ψυχής, είναι το αναπόφευκτο αποτέλεσμα αυτής της τόσο συχνής σύμπραξης. Στο ζωικό βασίλειο, ο άνθρωπος είναι εκείνος που ζει πιο δύσκολα σε αγέλες. Άνθρωποι στριμωγμένοι σαν τα πρόβατα θα πέθαιναν σε ελάχιστο χρόνο. Η ανάσα του ανθρώπου είναι θανατηφόρα για τους ομοίους του: κι αυτό αληθεύει τόσο κυριολεκτικά όσο και μεταφορικά. Οι πόλεις είναι η άβυσσος του ανθρώπινου γένους. Ύστερα από λίγες γενιές, οι φυλές φθείρονται ή εκφυλίζονται. Πρέπει να τις ανανεώσουμε και πάντα η ύπαιθρος είναι αυτή που τροφοδοτεί την ανανέωση των φυλών "* (Ρουσσώ,2001: 68-69).

Ο δάσκαλος στο φυσικό περιβάλλον μπορεί αρχικά να έχει απόσταση και ως παρατηρητής στο στάδιο της εξερεύνησης του παιδιού, να εμπλέκεται ως μέτοχος της διαδικασίας με ανάλυση των αισθήσεων του παιδιού και οδηγώντας αυτό στην εξαγωγή των συμπερασμάτων του. Όπως αναφέρει στον Αιμίλιο "να προκαλείται επιδέξια αυτή

την επιθυμία (για μάθηση) και να τον εφοδιάζεται με τα μέσα για να την ικανοποιήσει” (Rousseau, 2001:236). Από το πρώτο στάδιο, που ξεκινά αμέσως μετά την γέννα και κατά την οποία *“όλη η μάθηση των παιδιών εντοπίζεται αποκλειστικά στην αίσθηση (Ρουσσώ, 1762)”* οι μητέρες πρέπει να περνούν με το βρέφος χρόνο στην υπαίθρο, όπου το βρέφος θα αναπνέει καθαρό αέρα και θα ακολουθεί τους ρυθμούς της φύσης που είναι ο πρώτος παιδαγωγός, σύμφωνα με τον Ρουσσώ. Στο στάδιο της *“ηλικίας της φύσης”*, στην υπαίθρο μαθαίνει να περπατά, να τρέχει, να πέφτει, να απολαμβάνει την ελευθερία του. Βιώνοντας το παιδί την ελευθερία της υπαίθρου δεν τον αφήνει να διαμαρτυρηθεί για τις σωματικές πληγές που ενδέχεται να υποστεί στο εκεί παιχνίδι, σε αντίθεση με την οργανωμένη κοινωνία όπου η ελευθερία είναι ατελής και το παιδί διαμαρτύρεται για αυτό. *“Όντας ελεύθερο στην υπαίθρο, αποδεσμεύεται από τα όρια και την υποταγή και βασιλεύει στις δικές του δυνάμεις και επιθυμίες, βρίσκει τα όρια του αλλά και τα όρια των ιδιοτήτων των πραγμάτων γύρω του. Αναπτύσσεται με τους δικούς του ρυθμούς και δεν περιορίζεται στις υποδείξεις άλλων, αλλά μπορεί να συνεργαστεί αρμονικά μαζί τους. “Ζήσε σύμφωνα με τη φύση. Να είσαι υπομονετικός..” (Ρουσσώ, 1966:98).* Στην φράση του αυτή, προβάλλει την ελευθερία των ορίων της εξερεύνησης και κατ’εξακολούθηση της παρατήρησης και της μάθησης, όσο και των προσωπικών ελευθεριών μαθαίνοντας το ίδιο το παιδί πώς να συμπεριφέρεται στις εκάστοτε συνθήκες, επικεντρώνοντας το ίδιο στον εαυτό του. Για τον παιδαγωγό η ζωή στη φύση είναι το θεμέλιο της ουσιαστικής μάθησης. *“Προτιμώ να μου δείξει (ο Αιμίλιος) το φύλλο κάποιου φυτού και ας ζωγραφίσει με μικρότερη επιτυχία το φύλλωμα ενός κορινθιακού κιονόκρανου”*(Rousseau, 1966:183). Για το αναπτυξιακό στάδιο που σηματοδοτεί την έναρξη της γλωσσικής ομιλίας ο ίδιος επιλέγει ως κατάλληλο περιβάλλον την υπαίθρο, εκεί όπου τα παιδιά μιλούν με καθαρή ομιλία, όπως εκείνα θέλουν. Σε αντίθεση, τα παιδιά της πόλης μαθαίνουν να μιλούν με επιτηδευμένο λόγο, μιμούμενα τους υποκριτικούς τύπους ευγένειας. Ως προς την παιδαγωγό, στο περιβάλλον της υπαίθρου, νιώθει ελεύθερη και αποκτά σιγουριά στο έργο της ασκώντας καλύτερα τον έλεγχο της παρουσίασης των πραγμάτων στα παιδιά.(Καπλάνη, 2018). Σε πολλά από τα έργα του Ρουσσώ, όπως τα *«Ονειροπολήσεις ενός μοναχικού οδοιπόρου»*, *«Εξομολογήσεις»* και *«Επιστολών των βουνών»* η φύση προσφέρεται εξιδανικευμένη. Κατά τον συγγραφέα είναι πηγή ηρεμίας, γαλήνης και αναστοχασμού. Εκεί, αποκομμένος από την τελειομανία του ανθρώπινου πολιτισμού, μπορεί να απολαύσει την αβίαστη ανάπτυξη των φυσικών

στοιχείων που αποτελεί για τον ίδιο πηγή ευτυχίας, έμπνευσης, απόλαυσης και ελευθερίας. Για το παιδί, τονίζει ότι δεν χρειάζονται περίσσιες πολυτέλειες για να είναι ευτυχισμένο, το περιβάλλον του προσφέρει από μόνο του τις ευκαιρίες που είναι ανάλογες με τις δυνάμεις του(Ρουσσώ,2001:16).

Καταλήγοντας στην παιδαγωγική προσέγγιση του παιδαγωγού ,η "φυσική αγωγή" του παιδιού έχει περισσότερα οφέλη στην ύπαιθρο, η οποία εμπεριέχει, προοδευτικά για την εποχή, στοιχεία όπως η αυτονομία και η ανεξαρτησία του ατόμου από τις σκοπιμότητες και τους περιορισμούς που ορίζει η κοινωνία. Έτσι οδηγούμαστε στην ελεύθερη ανάπτυξη διαφορετικών προσωπικοτήτων, όπως ακριβώς αναπτύχθηκε και που αποδεικνύει με την ζωή του ο Ρουσσώ, ως παράδειγμα φυσικής εκπαίδευσης. Ο παιδαγωγός λοιπόν, ζητά μέσα από το έργο του την απομάκρυνση από τις σχηματοποιημένες καταστάσεις της κοινωνικής ζωής και μας προτρέπει στην επιστροφή στο φυσικό περιβάλλον.

### 1.3. M. Μοντεσσόρι

Η Μαρία Μοντεσσόρι ήρθε σε επαφή με τα παιδιά το 1896, ξεκινώντας το έργο της με την ιδιότητα της γιατρού στην Κλινική Ψυχιατρική του Πανεπιστημίου της Ρώμης. Οι ανάγκες των παιδιών του ασύλου όπου εργαζόταν, την οδήγησε στην μελέτη θεμάτων περισσότερο παιδαγωγικών παρά ιατρικών. Με αφετηρία αυτό, ξεκίνησε να εργάζεται με τον ρόλο της παρατηρήτριας σε διάφορα άσυλα της Ιταλίας, της Αγγλίας και της Γαλλίας. Το 1907 ιδρύει το πρώτο «Σπίτι των παιδιών», με κύριο στόχο στο έργο της την βελτίωση των συνθηκών ζωής των κατώτερων κοινωνικών στρωμάτων. Η δράση της πραγματοποιήθηκε σε μια εποχή βασισμένη στην παιδοκεντρική αντίληψη του Ρουσσώ και πιο συγκεκριμένα, στα δικαιώματα και τις ανάγκες του. Την εποχή εκείνη, ξεκινά την συγγραφή των έργων της και ακολουθούν διαλέξεις και σεμινάρια με τις απόψεις της, οι οποίες είναι βασισμένες σε αντιλήψεις του 19ου αιώνα, που καταγράφηκαν σε έργα ποιητών και ζωγράφων. Την ίδια χρονική περίοδο λειτουργούν τα πρώτα σχολεία που φέρνουν το όνομά της.

Η βασική παιδαγωγική θεωρία της Μοντεσσόρι είναι η ανάγκη της ανάπτυξης των παιδιών σύμφωνα με τους νόμους της φύσης. Πιο αναλυτικά, υποστήριξε ότι το άτομο γεννιέται με προκαθορισμένη προσωπικότητα, η οποία δεν μπορεί να αλλάξει,



όμως με την κατάλληλη αγωγή και το κατάλληλο περιβάλλον μπορεί να ανατρέψει, να αλλοιώσει ή να εμποδίσει ότι είναι καταγεγραμμένο στο γονιμοποιημένο ωάριο (Houssaye, 2000). Μελετώντας η ίδια το πρώτο στάδιο ανάπτυξης των παιδιών προσχολικής ηλικίας, αναφέρεται στην ανάπτυξη των νευρικών συνάψεων. Πιο αναλυτικά, η πρώιμη εμπειρία στα ερεθίσματα, ενεργοποιεί μια νευρική υποκίνηση, η οποία με την σειρά της αποθηκεύει ένα χημικό σχήμα (συνάψεις). Η επανειλημμένη ενεργοποίηση αυτού του σχήματος αυξάνει την σταθεροποίησή του. Οι παιδαγωγοί προσχολικής ηλικίας, στο στάδιο αυτό βοηθούν να αυξήσουν τις συνάψεις του εγκεφάλου παρέχοντας τα κατάλληλα ερεθίσματα. Το παιδί από την βρεφική ηλικία έχει αισθητήρια σχέση με την μητέρα του, η οποία συνεχίζεται με τον ίδιο τρόπο με το φυσικό περιβάλλον. *“Ο κόσμος της φύσης δεν είναι σκηνή, ούτε ακόμα και τοπίο. Η φύση για το παιδί είναι καθαρή αισθητηριακή εμπειρία.”* Cobb (1977).

Με την θεωρία αυτή, γίνεται αντιληπτό πως η επιλογή του κατάλληλου περιβάλλοντος για την αγωγή του μικρού παιδιού θα πρέπει να είναι αντίστοιχο στις εκάστοτε αναπτυξιακές του ανάγκες, με σκοπό το παιδί να μπορεί να ανταποκριθεί σε αυτό με αυθόρμητες δράσεις. Ως αυθόρμητη δράση εννοείται αυτή που προσφέρει ένα αίσθημα ικανοποίησης και οδηγεί στην ανάπτυξη, όχι την παρορμητική (Γιαγλής, 1983). Για την Μοντεσσόρι το κάθε παιδί διαθέτει την ικανότητα της αυθόρμητης οργανικής ανάπτυξης, που το κατευθύνει να επιλέξει το αντικείμενο που θέλει να μελετήσει την εκάστοτε στιγμή. Ο Haggerty (1974:159) χαρακτηρίζει την αγωγή της ως *“ένα πειραματικά κατασκευασμένο σύστημα για την ανθρώπινη ανάπτυξη μέσω της εξατομικευμένης μάθησης”*. Ένα παραδοσιακό σχολείο σε σχέση με ένα Μοντεσσोरριανό, διαφέρει ως προς την διαμόρφωση του περιβάλλοντός του. Το πρώτο προσφέρει ένα δύσκολο περιβάλλον για την χρήση του από τα παιδιά, που τα αναγκάζει να υποδηλώνονται στον ενήλικο δάσκαλο, παραμένοντας σιωπηλά και παθητικά, καταπιέζοντας έτσι τις ανάγκες τους (Houssaye, 2000).

Συνοψίζοντας τα παραπάνω, η Μοντεσσόρι υποστήριζε ως το πλέον ιδανικό περιβάλλον για το πρώτο στάδιο, τη φύση. Στο βιβλίο της «The discovery of the Child» αναφέρει χαρακτηριστικά ότι *“μόνο οι ποιητές και τα μικρά παιδιά αισθάνονται την γοητεία ενός μικροσκοπικού ποταμού που ρέει πάνω στα βότσαλα”* (Montesory, 1988:71) καταγράφοντας έτσι την ευαίσθητη αισθητηριακή αντίληψη που βιώνουν τα παιδιά αυτής της ηλικίας στην θέαση του φυσικού τοπίου και συνεπώς στα οφέλη που

προσκομίζουν από αυτό με την αντίστοιχη επεξεργασία τους. Για να μπορέσει το παιδί να αναπτύξει την φαντασία και τη σκέψη του θα πρέπει να έχει κατανοήσει την πραγματικότητα. Η φύση είναι η πραγματικότητα, για την παιδαγωγό, η οποία δημιουργεί στο παιδί την αίσθηση της σταθερότητας, της γνώσης και της ασφάλειας που θα το βοηθήσει να εξελιχθεί. Του προσφέρει τα κατάλληλα αισθητηριακά υλικά μέσω των οποίων μαθαίνει τα χρώματα, τις διαστάσεις, τα σχήματα, την αφή και τους ήχους που δημιουργούν εντυπώσεις που οδηγούν στις πρώτες νοητικές και μαθηματικές έννοιες και μελλοντικά στην κατηγοριοποίηση και ταξινόμηση αυτών. Σύμφωνα με την Μοντεσσόρι, η επιλογή του εξωτερικού περιβάλλοντος ενισχύει μεταξύ άλλων και την γλωσσική κατάρτιση. Στην προσπάθεια της παιδαγωγού για ενίσχυση και εμπλουτισμό του λεξιλογίου του μαθητή, θα πρέπει να περιγράφει τις καθημερινές περιπέτειες που ζει, εμπλουτισμένες με ενδιαφέρουσες ιστορίες, ποιήματα και μελλοντικές συζητήσεις ή ερωτήματα που αφορούν το παιδί.

Επιπρόσθετα διδάσκει βασικές αρχές, όπως η ελευθερία, η ομορφιά, η τάξη και η ανάπτυξη. Στη μοντεσοριανή αγωγή, η ολιστική εκπαίδευση εξετάζει με ισορροπία τις πτυχές της ανθρώπινης ύπαρξης – σωματική, γνωστική, συναισθηματική, πνευματική- και προσπαθεί να τις συνδέσει μεταξύ τους (O'Shaughnessy, 1999).

*Το μεγαλύτερο δώρο που μπορούμε να δώσουμε στον αυθόρμητο εξερευνητή είναι ο χρόνος και η ευκαιρία - χρόνος για να δημιουργήσουμε οικειότητα με τον κόσμο, χρόνο για ελεύθερο παιχνίδι, χρόνο για να αναρωτηθούμε, χρόνος για να διεγείρουμε τα συναισθήματα και χρόνος μαζί μας ως πιστός σύντροφος για να μοιραστούμε τις ανακαλύψεις ένα δεύτερο μυστήριο του κόσμου. Σε αυτό το στάδιο είναι πιο σημαντικό να νιώθεις από το να γνωρίζεις. (Whiteman, 1993: 305).*

Οι απόψεις της για την ανθρώπινη φύση, είναι παρόμοιες με του Ρουσσώ, καθώς και η ίδια θεωρούσε τους ενήλικες διεφθαρμένους, ενώ το παιδί φύση καλό (Γιαγλής, 1983: 144). Θέλοντας να αφήσει ανεπηρέαστο το αίσθημα της ειρήνης που ενυπάρχει στα παιδιά, πιστεύει ότι η φυσιολογική τους ανάπτυξη θα πρέπει να παραμένει ανεπηρέαστη από τους ενήλικες. Σε ένα από τα βιβλία της επισημαίνει σχετικά με την παιδικότητα ότι *“το περιβάλλον των ενηλίκων δεν είναι ένα ζωογόνο περιβάλλον για το παιδί” (Μοντεσσόρι, 1966).*

Σε παρακάτω κεφάλαιο, σχετικά με την Μοντεσοριανή Εκπαίδευσης παρουσιάζονται θεωρητικές προσεγγίσεις της παιδαγωγού μέσα από την εκπαιδευτική

πράξη που εφαρμόζεται μέχρι και σήμερα με ρυθμούς ταχύτατης εξέλιξης.

#### 1.4. Τζον Ντιούι

Ο Τζον Ντιούι ,παιδαγωγός και φιλόσοφος, γεννήθηκε το 1859 και μεγάλωσε στο Vermont του Burlingtonσε ένα επαρχιακό και ιδιαίτερα θρησκευτικό περιβάλλον (Houssaye, 2000). Στην προσπάθεια του να εντάξει την φιλοσοφία του ως πραγματιστής και νατουραλιστής που ήταν μέσα στην καθημερινή παιδαγωγική πράξη, χρειάστηκε να αγωνιστεί ενάντια στο συντηρητισμό της εποχής εκείνης. Με την πραγματιστική θεώρηση της παιδείας, υποστήριζε ότι άνθρωπος αποτελεί αναπόσπαστο κομμάτι της φύσης και υπάρχει συνεχής αλληλεπίδραση μεταξύ τους (Χριστόπουλος., 2005). Ο Ντιούι, παρομοιάζει τα παιδιά με τον ήλιο, γύρω από τον οποίο περιστρέφονται τα μέσα εκπαίδευσης και οργανώνεται η μάθηση, εισάγοντας έτσι την παιδοκεντρική προσέγγιση, που στόχο είχε να εγείρει ερωτήματα και να κατευθύνεται από τον ίδιο τον μαθητή. Με το παιδαγωγικό του έργο πάλεψε να αγωνιστεί το παραδοσιακό σχολείο, το οποίο εστιάζει στην συσσώρευση όσο περισσότερων πληροφοριών μπορεί, προσπαθώντας να τις μεταδώσει με τρόπο παθητικό, σαν "αποταμίευση" γνώσεων.

Στο κεντρικό θέμα του βιβλίου του «Το σχολείο που μ' αρέσει», συγκρίνει τις υπάρχουσες σχολικές δομές με τις σύγχρονες, για την εποχή, εκπαιδευτικές μεταρρυθμίσεις που προτείνει. Αναφερόμενος στις πρώτες διαπιστώνει ότι η γνώση στα σχολεία είναι απομονωμένη και αποτελεί αυτοσκοπό, δεν υπάρχει σύνδεση της αισθητικής εκπαίδευσης με τις λογικές λειτουργίες της καθημερινής ζωής και υπάρχει έλλειψη ουσιαστικού ενδιαφέροντος από το μαθητή. Αυτό συνέβαινε διότι η γνώση μεταβιβάζεται από το δάσκαλο σαν απλή πληροφόρηση, εντελώς επιφανειακά. Αντιθέτως, υποστηρίζει την βιωματική μάθηση τονίζοντας ότι *"οι εκπαιδευτικές ανάγκες πληρώνονται, αν φέρουμε το παιδικό μυαλό σε άμεση σχέση με τα διάφορα εξωτερικά γεγονότα, που αναφέρονται στην γεωγραφία, στην αριθμητική, στη γραμματική κ.ο.κ"* (Dewey, 1982: 94). Επιπρόσθετα, ως θετικό στοιχείο των εκπαιδευτικών μεταρρυθμίσεων που παρουσιάζει για το περιβάλλον, υποστηρίζει την κατάργηση της κατάτμησης των γνώσεων βάση ενός προκατασκευαστικού συστήματος γνώσεων, αλλά προτείνει την επιλογή και αξιολόγηση της μαθητικής ύλης βάση της ανάπτυξης των κυρίαρχων δραστηριοτήτων στην εκάστοτε περίοδο της ζωής του παιδιού. Στην

προσχολική ηλικία η διδακτέα ύλη είναι παρμένη από την ζωή του και τον κοινωνικό περίγυρο και μεταδίδεται στα παιδιά σαν εμπειρία μέσα από τις δικές τους δράσεις, διαμορφώνοντας και εμπλουτίζοντάς τις, συνδέοντας ταυτόχρονα την πράξη με την γνώση. Μαθαίνοντας καλά τις μεθόδους, τους μηχανισμούς της σκέψης, της επίλυσης των προβλημάτων, της έρευνας και της πράξης των δικών του εμπειριών θα μπορέσει να δώσει το προβάδισμα και να συνειδητοποιήσει την επιδεξιότητα του σε κάποιο κλάδο.

*“Η πρώτη προσέγγιση σε οποιοδήποτε μάθημα στο σχολείο, αν πρόκειται να ενεργοποιηθεί η σκέψη και όχι να μαθευτούν απλώς λέξεις πρέπει να είναι όσο το δυνατόν αντισχολική”* (Dewey, 1982: 60). Η προσοχή, το αυθόρμητο ενδιαφέρον των παιδιών και η ζωντανή εξωστρεφή δράση έρχεται στο προσκήνιο με την χειρωνακτική εργασία στο σχολείο. Μέσω της κοινής δημιουργικής δραστηριότητας, τα παιδιά μαθαίνουν πως να συνεργάζονται, να ανταλλάζουν ιδέες, εμπειρίες και να αξιολογούν τον συμμαθητή τους ποιοτικά, βοηθώντας τους στην ομαλή ένταξη της κοινωνικής ζωής. Το σχολείο δεν λειτουργεί απομακρυσμένο από την πραγματική μελλοντική ζωή, αλλά προετοιμάζει τον μαθητή του για αυτήν.

Στο σημείο αυτό, εύλογα δημιουργείται το ερώτημα της οργάνωσης αυτών των δραστηριοτήτων με σκοπό να οδηγήσουν σε αξιόλογα αποτελέσματα της αγωγής. Ο Ντιούι, στην προσπάθειά του να απαντήσει με το έργο του σε αυτό ξεκινάει από το ενδιαφέρον, τις γνώσεις και τις παρορμήσεις των παιδιών. Αν λάβουμε υπόψη μας αυτά, αμέσως έχουμε κερδίσει την προσοχή και την συμμετοχή των παιδιών που γεννά μια πειθαρχία ιδιότυπη και βαθιά. Στην συνέχεια ο παιδαγωγός πρέπει να οργανώσει τα εποπτικά μέσα και την ύλη και να κατευθύνει τις παιδικές δραστηριότητες εξασκώντας τις μέσα σε ορισμένα πλαίσια. (Ντιούι, 1982). Με τον τρόπο αυτό πραγματώνεται η παρόρμησή του παιδιού και το ενδιαφέρον του να δει τι θα συμβεί ως αποτέλεσμα των δράσεων του. Στην συνέχεια ο παιδαγωγός θα πρέπει να κρίνει αν τελικά το παιδί οδηγείται σε ανώτερο επίπεδο συνειδητοποίησης και δράσης, ορίζοντας το, χωρίς να αναπαράγει μονάχα την καθημερινή ζωή για διασκέδαση αλλά και για διαπαιδαγώγηση.

Στόχος είναι το παιδί να έρχεται στο σχολείο με την πείρα που απέκτησε έξω από αυτό και να επιστρέφει σπίτι με κάτι νέο, εξίσου χρήσιμο. Ως πείρα, κατά τον παιδαγωγό, χαρακτηρίζεται η γεωγραφία, η φυσική, η χημεία, τα μαθηματικά, η ιστορία που υπεισέρχονται σε κάθε δράση και υλικό. Ο ίδιος εστιάζει στην διδασκαλία της γλώσσας για να κάνει πιο έντονη την σημασία της αβίαστης μάθησης. Το παιδί ξεκινά να

μιλά για πράγματα που το ενδιαφέρουν, όταν όμως στο σχολείο υπάρχουν πράγματα αδιάφορα, που πρέπει μονάχα να πει κάτι που έμαθα, παύει η γλώσσα να χρησιμοποιείται σαν τρόπος έκφρασης των δικών του σκέψεων, αλλά σαν αναμεταδότης. Αντιθέτως, όταν το παιδί έχει διάθεση να μεταδώσει την αλήθεια των δικών του γνώσεων και εμπειριών τότε η γλώσσα αποκτά την ιδιότητα που της αξίζει. Το μυαλό του και η φαντασία του είναι ελεύθερα να εκφράζουν ότι θέλει να μεταφέρει στο έξω κόσμο. Ο ρόλος του εκπαιδευτικού σε αυτή την περίπτωση είναι πιο ουσιαστικός, καθώς δεν κατευθύνει απλώς τη σκέψη του μαθητή σε δράσεις που εξωτερικεύουν τη γνώση του, αλλά πλάθει τις εμπειρίες του αυτές που συντελούν στη νόηση. Η εμπειρική μάθηση επιτυγχάνεται επομένως με δύο τρόπους: τη συνέχεια και την αλληλεπίδραση. (Carroi-Aeblic, 1950).

*"Όσα μαθήματα κι αν πάρουν τα παιδιά με σκοπό την πληροφόρηση τους πάνω στα διάφορα αντικείμενα, δεν μπορούν ν' αντικαταστήσουν ούτε στο ελάχιστο τη ζωντανή γνωριμία με τα φυτά και τα ζώα στο κτήμα ή στον κήπο, που αποκτιέται με τη συνεχή επαφή και τη φροντίδα γι' αυτά. Καμία αισθητηριακή εκπαίδευση στο σχολείο δεν μπορεί να συγκριθεί με την καθημερινή τριβή και το ενδιαφέρον για τις οικογενειακές ασχολίες." (Dewey, 1982: 11).*

Σήμερα παρατηρούμαι ότι οι εργαζόμενοι λειτουργούν σαν μηχανές, χωρίς φαντασία και αγάπη στις κοινωνικές και επιστημονικές αξίες που κρύβονται στο έργο τους. Αν γυρίσουμε στα σχολικά χρόνια αυτών, θα καταλάβουμε πως αναπαράγουν όσα έμαθαν στο δασκαλοκεντρικό σχολείο. Να λειτουργούν, δηλαδή, χωρίς πραγματικό κίνητρο. Αναφερόμενος στο Πλάτωνα, ο Ντιούι αναφέρει ότι " σκλάβος είναι αυτός που οι ιδέες του δεν εκφράζουν τις δικές του ιδέες, αλλά τις ιδέες κάποιου άλλου. Εκείνος που εκτελεί πρέπει να συνειδητοποιεί τη σημασία, τη μέθοδο και το σκοπό του έργου." (Dewey, 1982: 22). Συμπεραίνοντας ότι αν οι εκπαιδευτικές μεθόδους δραστηριότητας δεν είχαν τόσο απόλυτους σκοπούς και στόχους θα δινόταν περισσότερο χώρος για πιο ουσιαστική, παρατεταμένη μόρφωση.

Με τις παραπάνω εκπαιδευτικές θεωρίες του και την εμπειρία του ως καθηγητής, το 1899, δημιουργεί το πειραματικό σχολείο, στο οποίο εισάγει χειρωνακτικές εργασίες, όπως η ξυλουργική, η μαγειρική και η υφαντική. Ο ρόλος του δασκάλου είναι να δυναμώνει και να πλαταίνει την σκέψη του μαθητή. Πιο συγκεκριμένα, στις ενασχολήσεις αυτές, πετυχαίνει η συστηματική ενασχόληση με το

μυαλό σε συνδυασμό με τις δραστηριότητες του σώματος. Από την μια πνευματική δυσκολία μεταφέρεται στην άλλη, εμβαθύνοντας στα αισθητήρια όργανα της αφής και της όρασης, του συντονισμού στο μάτι και στην κίνηση, στην μνήμη και στην κρίση, στην προσαρμογή στο στόχο, στην καθαριότητα, στις γνώσεις της φυσικής και της χημείας στα υλικά, στην ιστορική εξέλιξη αυτών, στην χρήση των μαθηματικών εννοιών και των αριθμών και τέλος στην οργάνωση όλων αυτών. Όλα αυτά αποτελούν τις βάσεις για την μετέπειτα επιστημονική έρευνα των ίδιων των μαθητών. Για να μπορέσουν όμως να υλοποιηθούν όλες αυτές οι δραστηριότητες, που θα οδηγήσουν στην μάθηση το παιδί θα πρέπει να αισθάνεται ελεύθερο τόσο σωματικά, όσο και ψυχικά. Στην αίθουσα διδασκαλίας είναι δύσκολο να αισθανθεί εξίσου ελεύθερο, για τον λόγο αυτό προτείνει την επιπλέον ένταξη του ελεύθερου περιβάλλοντος δράσης, κάνοντας αναφορά στις κηπουρικές ασχολίες και κατασκευές. Εκεί θα μπορέσει το παιδί μόνο του να αποκτήσει αυτοέλεγχο στις δράσεις του. Το γεγονός ότι το εξωτερικό περιβάλλον συνεχώς μεταβάλλεται και ο άνθρωπος αποτελεί μέρος αυτού, δημιουργούνται συνεχώς καινούργιες δράσεις μεταξύ του παιδιού και του περιβάλλοντος. Η συνεχόμενη δράση και απόλαυση αυτών, κατά τον Ντιούι δημιουργεί συνθήκες μάθησης εκ πείρας (undergoing). Η επαναλαμβανόμενη αυτή δράση δημιουργεί την γνωσιακή εμπειρία για τον μαθητή.

Εν κατακλείδι, ο Ντιούι *“θέλοντας να απλοποιήσει την κοινωνική ζωή, δεδομένης της πολυπλοκότητας του κόσμου των ενηλίκων και του τεράστιου όγκου των γνώσεων”* (Houssaye,2000: 164), πρότεινε την παιδοκεντρική μάθηση με δράσεις από την καθημερινή ζωή και το περιβάλλον, που θα εγείρουν το ενδιαφέρον του μαθητή και εμπειρικά θα τον οδηγήσουν στην γνώση.

### 1.5. Ρούντολφ Στάινερ

Ο Ρούντολφ Στάινερ, ένα από τα σημαντικότερα πρόσωπα του 20ου αιώνα, γεννήθηκε στο Kraljever της Ουγγαρίας, το 1861 και μεγάλωσε από φτωχή οικογένεια κοντά στην ύπαιθρο. Το 1879 παρακολούθησε μαθήματα φυσικών επιστημών στο Πολυτεχνείο της Βιέννης, όμως το ενδιαφέρον του εστιάζόταν στην φιλοσοφία. Το 1884 ξεκίνησε να εργάζεται ως ιδιωτικός εκπαιδευτής σε μια εύπορη οικογένεια, ο γιος της οποίας ήταν ο Otto Spechit, ο οποίος ήταν υδροκέφαλος και καθυστερημένος στην εξέλιξή του. Στην

προσπάθεια του, ο Steiner διαπίστωσε ότι ο συγκεκριμένος μαθητής μέσα σε δυο χρόνια, με την σύνδεση του πνεύματος, της ψυχής και του σώματος μπόρεσε να εκπαιδευτεί με επιτυχία (Sassmannshausen,2008). Έτσι, από τα πρώτα κιόλας χρόνια της ζωής του διατυπώνει την πρώτη του θεωρία, που κατέχει σημαντική θέση στην μετέπειτα πορεία του έργου του. Το 1886 δημοσιεύει το πρώτο του βιβλίο “The Theory of Knowledge Implicit in Goethe's World Conception” στο οποίο προσεγγίζει το επιστημονικό ερώτημα του πώς μαθαίνει κανείς, στηριζόμενος στα έργα του Γκαίτε. Στην πορεία εργάστηκε, από το 1888 και για άλλα 8 χρόνια ως επιστημονικός συντάκτης και ανέλαβε τις εκδόσεις των επιστημονικών έργων του Γκαίτε (Ρούντολφ Στάινερ, 2015). Ολοκληρώνοντας το διδακτορικό του συγγράφει το κύριο φιλοσοφικό του έργο «Η φιλοσοφία της ελευθερίας», αποτυπώνοντας τις κεντρικές του ιδέες σχετικά με τον άνθρωπο, ο οποίος αν “ αναπτύξει την απαραίτητη δύναμη σκέψης, μπορεί ακριβώς να συλλάβει τις καθαρές, «απελευθερωμένες από τις αισθήσεις» ιδέες και να ξεπεράσει τα «όρια της γνώσης», ώστε να γίνει ένας ελεύθερος πολίτης στον ιδεατό-πνευματικό κόσμο.”(Ο Ρούντολφ Στάινερ και η Ανθρωποσοφία, 2011).

Την εποχή εκείνη είχε στραφεί προς την Θεοσοφία μια παγκόσμια αρχαϊκή θρησκεία, η οποία συνδυάζει τα αρχαία μυστήρια, την φιλοσοφία και την ψυχική έρευνα. Από το 1902 και επηρεασμένος από τις συνθήκες της εποχής, στράφηκε στην Ανθρωποσοφία, ως εξέλιξη της Θεοσοφίας. Πρόκειται για ένα "συνονθύλευμα από το 19ο αιώνα του ρομαντισμού, από τον μυστικισμό της Ανατολής και τις διάφορες φιλοσοφικές έννοιες" (McGrath:1977: 100). Ως υποστηρικτής του Γκαίτε, του Καντ και του Νίτσε και απόφοιτος πλέον με διδακτορικό από την Φιλοσοφική Σχολή, το 1913 ιδρύει την Ανθρωποσοφιστική Εταιρεία, στην Ελβετία. Στην δημιουργία αυτή, προσπαθεί να συνδυάσει νέους τρόπους ψυχικών ερευνών συνδεδεμένους με την επιστημονική γνώση. Βασική θεωρία της ανθρωποσοφίας, είναι ότι εκτός από τα πραγματικά αντικείμενα στον κόσμο, υπάρχουν και τα “πρωταρχικά αντικείμενα”, τα οποία είναι οι ιδέες αυτών. Κάθε αντικείμενο που γνωρίζει ο άνθρωπος εμπειρικά, αντιστοιχεί σε μια πνευματική ιδέα (Ανθρωποσοφία, 1981). Ρόλος της ανθρωποσοφίας είναι να συνδέσει τις δυο αυτές διαφορετικές γνώσεις (του πραγματικού και του πνευματικού), μέσω της εξάσκησης μια τρίτης ψυχικής κατάστασης, αυτής που οδηγεί στον οραματισμό (Houssaye, 2000). Η εξάσκηση αυτή που οδηγεί στην σύνδεση σώματος, πνεύματος και ψυχής, επιτυγχάνεται μέσω της τέχνης. Η προσέγγιση αυτή από εκπαιδευτική σκοπιά,

εξετάζει την ψυχική και πνευματική κατάσταση των μαθητών σε συνδυασμό με την σωματική τους φύση, ακολουθώντας μια συγκεκριμένη πρακτική. Η πρακτική αυτή περιλαμβάνει συγκεκριμένες εργασίες και καλλιτεχνικές δράσεις, οι οποίες οδηγούν στην ολόπλευρη ανάπτυξη του ατόμου (Leber, 1996).

Μερικά χρόνια αργότερα, στις 23 Απριλίου 1919, ο Ρούντολφ Στάινερ έδωσε μια σημαντική για την εξέλιξή του διάλεξη, στην αποθήκη καπνού του εργοστασίου τσιγάρων Waldorf-Astoria στη Στουτγάρδη της Γερμανίας (Carlgrén, 1981, 15). Οι άνθρωποι τότε ανησυχούσαν για την οικονομία που κατέρρευε και τις κοινωνικές αναταραχές που υπήρχαν, ήταν κουρασμένοι και φοβόντουσαν για νέο πόλεμο. Τότε ο Στάινερ παρουσίασε την ιδέα ότι τρεις σφαίρες της κοινωνικής ζωής, η πνευματική-πολιτιστική, η νομική και η οικονομική πρέπει να αποκεντρωθούν στο σύγχρονο κράτος. *“Προσφέροντας ελπίδα για μια νέα κοινωνική/παγκόσμια τάξη, υποδηλώνει ότι η εκπαίδευση θα μπορούσε να διαδραματίσει σημαντικό ρόλο στη διαμόρφωση της κοινωνίας. Κατά την άποψή του, τα συνταγματικά κράτη πρέπει να περιοριστούν στην θέσπιση και την επιβολή της νομοθεσίας για την προστασία των πολιτών τους, και να μην συμμετέχουν σε οικονομικές ή πολιτιστικές υποθέσεις.”* (Uhrmacher, 1995: 382).

Τόνισε, επηρεάζοντας το ακροατήριό του, τον σημαντικό ρόλο της διαμόρφωσης ξεχωριστών προσωπικοτήτων μέσα από ένα εκπαιδευτικό σύστημα το οποίο θα σέβεται την διαφορετικότητα και δεν θα υπηρετεί τους σκοπούς της κοινωνίας. Λέγοντας χαρακτηριστικά: *“Όλοι εσείς, όπως καθίσετε εδώ (...)υποφέρεται από το γεγονός ότι η πραγματική σας προσωπικότητα είναι θαμμένη από μια συγκεκριμένη στιγμή επειδή υπήρχε μόνο το σκληρό σχολείο και δεν υπήρχε η πραγματική εκπαίδευση”* (Carlgrén 1981:15). Ο διευθυντής της καπνοβιομηχανίας εντυπωσιασμένος από τον λόγο του, του ζητά να ανοίξει ένα σχολείο το οποίο θα λειτουργεί σύμφωνα με τις θεωρίες του. Ο Στάινερ, δέχεται με το όραμα ενός νέου δικτύου εκπαίδευσης στο οποίο οι εκπαιδευτικοί θα μπορούν να διδάξουν διαφορετικά απ’ ότι μέχρι τώρα, προσεγγίζοντας εκπαιδευτικά θέματα τα οποία στο παραδοσιακό σχολείο έχουν ξεχαστεί. Λίγους μήνες αργότερα, στο Βερολίνο ιδρύεται το πρώτο σχολείο Waldorf (διατηρώντας τον τίτλο του εργοστασίου τσιγάρων) με τους όρους να είναι ανοιχτό σε όλα τα παιδιά ανεξάρτητα από το κοινωνικό και οικονομικό τους υπόβαθρο, να είναι ενιαίο και δωδεκαετές και να μην έχει θρησκευτικές κατευθύνσεις (Barnes, 1980).

Η θεωρητική προσέγγιση του Stainer ήταν ιδιαίτερη πρωτοποριακή για την



εποχή, διότι υποστήριζε ότι δεν υπάρχει βασική εκπαίδευση των μαθητών, παρά μόνο αυτοδιδασκαλία, ανεξαρτήτως επιπέδου (Stainer, 1996). Πιο συγκεκριμένα, επηρεασμένος από την θεωρία της Ανθρωποσοφίας, πίστευε ότι η συνειδητή γνώση είναι αποτέλεσμα της πνευματικής διερεύνησης που έρχεται μονάχα μέσω της επαναλαμβανόμενης επαφής του ανθρώπου με την φύση. Ο ρόλος του δασκάλου έγκειται στην παροχή του κατάλληλου περιβάλλοντος, παρέχοντας ευνοϊκές συνθήκες μέσω των βοηθειών που προσφέρει όποτε χρειαστεί. Αυτή την στάση πρέπει να έχουν όλοι οι εκπαιδευτικοί απέναντι στα παιδιά, έχοντας συνειδητοποιήσει την σημασία της αυτοδιδασκαλίας. Για τον λόγο αυτό σημαντικό ρόλο στην εφαρμογή της θεωρίας του έχει το περιβάλλον που έχει διαμορφωθεί με τα σωστά έπιπλα, τις κατάλληλες δραστηριότητες, τον σωστό προγραμματισμό αλλά και με την καλή σχέση μεταξύ των ενηλίκων (γονείς και παιδαγωγοί). Όλα αυτά διαμορφώνουν τις εσωτερικές και εξωτερικές εμπειρίες που βιώνουν τα παιδιά προσχολικής ηλικίας και στην συνέχεια μετατρέπονται σε νόρμες.

Για να μπορέσει λοιπόν, σύμφωνα με την παιδαγωγική του Σταίнер να εκπαιδεύσει με υγιή τρόπο ένα παιδί θα πρέπει να διαθέτει τις παρακάτω ιδιότητες (Stainer, 1996): Αγάπη και ζεστασιά, φροντίδα για το περιβάλλον και για τις αισθήσεις, δημιουργική και καλλιτεχνική εμπειρία, σημαντική ενήλικη δραστηριότητα ως παράδειγμα για την παιδική απομίμηση, ελεύθερο και ευφάνταστο παιχνίδι, να παρέχει προστασία στα παιδιά, να νιώθει ευγνωμοσύνη, ευλάβεια και θαυμασμό, να είναι χαρούμενος και ευτυχισμένος, να έχει χιούμορ και να έχει μια πορεία εσωτερικής ανάπτυξης. Τα παιδιά θα πρέπει να περιβάλλονται αρχικά από αγάπη, ζεστασιά και υποστήριξη για να μπορέσουν να νιώσουν ασφάλεια και να επεξεργαστούν το φυσικό περιβάλλον. Η επεξεργασία γίνεται μέσω της αισθητηριακής εμπειρίας στο ηλικιακό στάδιο των νηπίων, παρέχοντας ποικίλες ευκαιρίες για την ενεργή αυτοδιδασκαλία του παιδιού.

*Με την ενσωμάτωση διαφόρων στοιχείων και τη μετάβασή τους σε μια εύλογη, κατανοητή και αρμονική σειρά, ο ενήλικας παρέχει ένα περιβάλλον που είναι προσβάσιμο στην κατανόηση, το αίσθημα και την ενεργό βούληση του μικρού παιδιού. Τέτοια περιβάλλοντα αποτελούν τη βάση για την ανάπτυξη μιας αίσθησης συνοχής. Το παιδί ασυνείδητα βιώνει την αγάπη, τη φροντίδα, τις προθέσεις και τη συνείδηση που εκφράζονται μέσα από τα εξωτερικά έπιπλα και τα υλικά της τάξης(..). Ο ενήλικος*

σχηματίζει όχι μόνο το χωρικό περιβάλλον, αλλά και το χρονικό περιβάλλον, δημιουργώντας ένα περιβάλλον αγάπης αλλά και την ομαλή "αναπνοή" μέσω του ρυθμού και της επανάληψης. Μέσω αυτής της υγιούς αναπνοής, το παιδί αποκτά το αίσθημα της ασφάλειας και της εμπιστοσύνης στη σχέση του με τον κόσμο (Howard, 2012).

Επιπρόσθετα η αισθητική προσέγγιση στην διαπαιδαγώγηση των παιδιών προσχολικής ηλικίας έχει αναπτυχτεί αναλυτικά στην προσέγγιση Στάινερ. Ο παιδαγωγός παρομοιάζεται σαν καλλιτέχνης που "χορογραφεί" τους ρυθμούς της λειτουργίας προσφέροντας στα παιδιά ευκαιρίες για καλλιτεχνική εμπειρία μέσω της ενασχόλησής του με την μουσική, τα τραγούδια, τα όργανα, την κίνηση, την ζωγραφική, τις χειροτεχνίες, την ποίηση, το κουκλοθέατρο, τις μαριονέτες, τις αφηγήσεις ιστοριών και τα ρυθμικά τραγούδια και την ευρυθμία που προέρχονται απευθείας από τα βιώματα της ζωής των παιδιών (Stainer, 1923). Μερικά χρόνια αργότερα, ενισχύοντας τις θεωρίες του για την εκπαίδευση αναφέρεται στην σημασία που έχει η μίμηση και η εμπλοκή των παιδιών στις καθημερινές εργασίες στο σχολικό πρόγραμμα, που θα αναφερθούν εκτενέστερα στους τρόπους λειτουργίας των σχολείων Waldorf, σε επόμενο κεφάλαιο (Stainer, 1971).

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει η παιδαγωγική ευρυθμία που πραγματοποιείται στα σχολεία του Στάινερ, σύμφωνα με την οποία το γλωσσικό περιεχόμενο προσεγγίζεται περισσότερο μέσω του ήχου και του τόνου της γλώσσας και λιγότερο ως προς το περιεχόμενό του. Ο λόγος πρέπει να εμπλουτίζεται με μουσική και σωματικές κινήσεις, εμπλέκοντας το παιδί στην πιο βαθιά κατανόηση, από αυτή της απλής ακρόασης. Αυτή η θεωρητική προσέγγιση που εντάσσεται στην καθημερινή παιδαγωγική διαδικασία έχει ως αποτέλεσμα ανάπτυξη της σωματικής κίνησης που είναι προϋπόθεση της γλωσσικής ανάπτυξης, που με την σειρά της αναπτύσσεται η σκέψη. Οι παιδαγωγοί για τον λόγο αυτό εκπαιδεύονται να αφηγούνται με συναίσθημα, με χρήση ομοιοκαταληξίας και με ρυθμό (Uhrmacher, 1995).

Ως αποκλειστικό σκοπό, η εκπαίδευση των σχολείων του, όπως ο ίδιος ο παιδαγωγός αναφέρει με το έργο του είναι: "... να προάγουμε ελεύθερους ανθρώπους, ικανούς να δίνουν οι ίδιοι νόημα και κατεύθυνση στη ζωή τους" (Steiner, 1971). Πρόκειται για ένα "παιδοκεντρικό" σύστημα, το οποίο είναι επηρεασμένο από την

φιλοσοφία της Ανθρωποσοφίας (Houssaye, 2000), και εστιάζει στην ψυχική, φυσική και σωματική καλλιέργεια του ατόμου. Πιο συγκεκριμένα, ως φυσική χαρακτηρίζεται η ανάπτυξη του ατόμου μέσω των αισθησιακών εμπειριών που προσφέρονται από το περιβάλλον. Δίνοντας βαρύτητα στην φαντασία και την επιθυμία του παιδιού, εστιάζουν στην ψυχική καλλιέργεια και τέλος, ως πνευματική αναφέρονται στις γνωστικές λειτουργίες της συνείδησης του ατόμου, όπως η αυτογνωσία, στις οποίες το άτομο φθάνει μέσω των πρακτικών, τεχνολογικών και καλλιτεχνικών μαθημάτων (Richter, 2010).

Συμπερασματικά, ο Ρούντολφ Στάνερ είναι ο δημιουργός της ολιστικής παιδαγωγικής θεώρησης και της ίδρυσης των σχολείων Waldorf, τα οποία μέχρι και σήμερα παγκοσμίως λειτουργούν με βάση το τρίπτυχο «νους-καρδιά-χέρια» και τις αρχές της Ανθρωποσοφίας που μετέδωσε με το έργο του, δημιουργώντας υγιούς ενεργούς πολίτες, με αυτοπεποίθηση, κριτική σκέψη, φαντασία, ανεπτυγμένη αίσθηση της ενσυναίσθησης και αγάπη προς το φυσικό και κοινωνικό περιβάλλον.

## 2 Η σχέση του ανθρώπου με τη φύση.

### 2.1. Αίτια της απομάκρυνσης

Στην Ελληνική κοινωνία των περασμένων δεκαετιών, το ελεύθερο παιχνίδι στην ύπαιθρο είχε πρωταγωνιστικό ρόλο στην ζωή των παιδιών, οι οποίοι είναι οι σημερινοί ενήλικες. Όμως οι κοινωνικές, οικονομικές και πολιτισμικές συνθήκες συνεχώς αλλάζουν, δημιουργώντας νέες ευκαιρίες αλλά και ανάγκες στην ανάπτυξη των παιδιών. Η σημερινή κοινωνία χαρακτηρίζεται ως τεχνοκρατική, καθώς οι εξελίξεις είναι ραγδαίες και έχουν επιφέρει τεράστιες αλλαγές καταλαμβάνοντας μεγάλο μέρος της καθημερινότητας μας η ενασχόληση με τα μέσα τεχνολογίας. Η αρνητική επίπτωση αυτού είναι η απομάκρυνση του ανθρώπου από το φυσικό περιβάλλον.

Σύμφωνα με την *Christiane Richard-Elsner (2019)*, τα λιγοστά προκαθορισμένα χρονικά περιθώρια που οι γονείς διαθέτουν στα παιδιά τους για ελεύθερο παιχνίδι σε καθημερινή βάση, λόγω αύξησης των ωραρίων εργασίας και των υποχρεώσεων έχει

αντικατασταθεί από σύντομες οργανωμένες δραστηριότητες σε προκαθορισμένες κλειστές αίθουσες παιχνιδιού (playrooms) , που δεν διεγείρουν την φαντασία των παιδιών ακόμα και στις δημιουργικές δράσεις τους.

Επιπλέον, με την εξάπλωση των κατοικημένων περιοχών (αστικοποίηση) τις τελευταίες δεκαετίες οι χώροι πρασίνου έχουν μειωθεί σημαντικά και η ασφάλεια τους απειλείται από την ανυπολόγιστη κυκλοφορία και τα σταθμευμένα οχήματα. Οι γονείς έχουν πάψει να έχουν εμπιστοσύνη στην ανεξαρτησία του παιδιού τους στην φύση, καθώς δεν τους έχουν δοθεί ευκαιρίες διάδρασης τους σε αυτή με το καθημερινό παιχνίδι. Ακόμα και οι παιδικές χαρές περιορίζουν το ελεύθερο παιχνίδι, προσφέροντας συγκεκριμένες εγκαταστάσεις και μια μόνο αμμοδόχο για εξερεύνηση και δημιουργία, που δεν διεγείρει τα μεγαλύτερα παιδιά. Έτσι οι γονείς καταφεύγουν στην λύση που προτείνει η σημερινή τεχνολογική κοινωνία με αντικατάσταση του ελεύθερου παιχνιδιού από τα εικονικά παιχνίδια, που παρέχουν την “ασφάλεια” των γονέων.

## 2.2. Συνέπειες απομάκρυνσης

Στην ημερίδα με τίτλο “Φύση & Οικογένεια, μια αγκαλιά για όλους”, που πραγματοποιήθηκε στις 31/3/2019, από την HouseHub και την Γη Θεραπαινίς, εκφράστηκαν τεκμηριωμένες, από επιστήμονες στο χώρο των παιδαγωγικών και της υγείας, απόψεις σχετικά με τις επιπτώσεις της απομακρυσμένης από την φύση ζωής.

Πιο συγκεκριμένα, σύμφωνα με τον ψυχολόγο κ. Γαβριηλίδη Α., η αποξένωση του σύγχρονου ανθρώπου έχει επηρεάσει σημαντικά την ψυχολογική κατάσταση. Το μόνιμο στρες, οι νευρώσεις, η κατάθλιψη, οι φοβίες και άλλα ψυχοσωματικά προβλήματα αυξάνονται ραγδαία τα τελευταία χρόνια. Η διαμόρφωση των αντιληπτικών δυνατοτήτων του ανθρώπου, όπως η ακοή και η ακρόαση έχουν αποδυναμωθεί. Αντιθέτως, σύμφωνα με την οικοθεραπεία, μια Ιαπωνική πρακτική (*shinrin-yoku*), που ξεκίνησε την δεκαετία του 1980, ακόμη και ένας περίπατος στο δάσος βοηθά στην συμμετοχή και ενδυνάμωση όλων των αισθήσεων, στην ευημερία, στην μείωση του άγχους και στην αποκατάσταση της ηρεμίας. Τα αιθέρια έλαια των δέντρων έχουν αντιμικροβιακές αλλά και αγχολυτικές επιδράσεις στην υγεία του ανθρώπου. Παρόμοιες απόψεις εκφράζονται στο βιβλίο του Peter Wohlleben με τίτλο: «Η μυστική ζωή των δέντρων», που έχει παγκόσμια αναγνώριση για τις θεραπευτικές προσεγγίσεις που

παρουσιάζει μέσω του έργου του.

Τα επίπεδα της βιταμίνης D, παρουσιάζουν μεγαλύτερη έλλειψη στο πληθυσμό της Ελληνικής κοινωνίας, συγκριτικά με τις Σκανδιναβικές χώρες, γεγονός που παρουσιάζει ιδιαίτερο ενδιαφέρον για εξέταση, αν αναλογιστεί κανείς τις περιβαλλοντικές και καιρικές συνθήκες που επικρατούν σε αντιστοιχία. Η μείωση της έκθεσής μας στον ήλιο αλλά και η υπερπροστασία μικρών και μεγάλων, έχουν οδηγήσει στα συμπληρώματα διατροφής, ως αντικαταστατά. Επιπρόσθετα, η κακή διατροφή, με την έλλειψη φρούτων και λαχανικών, είναι αποτέλεσμα της περιβαλλοντικής αμνησίας του σύγχρονου ανθρώπου. Αντίθετα και σύμφωνα με έρευνες (Μουσένα Ε., Σιδηροπούλου Τ., 2016), *“παιδιά που αναπτύσσουν δικά τους τρόφιμα είναι πιο πιθανό να καταναλώνουν φρούτα και λαχανικά και να έχουν μεγαλύτερη γνώση της διατροφής”*. Παρ'όλο που οι συνθήκες ζωής έχουν βελτιωθεί και το προσδόκιμο της έχει αυξηθεί λόγω της προόδου του ανθρώπου, έχει μειωθεί σημαντικά η ποιότητά της, με την καταφυγή του ανθρώπου στην γρήγορη και ανθυγιεινή διατροφή.

Οι επιπτώσεις της απομάκρυνσης του ανθρώπου από την φύση, εκφράστηκαν το 2005, από τον συγγραφέα Richard Loun με το έργο του *«Last child in the woods»*, με την χρήση του όρου *«διαταραχές εξαιτίας της απομάκρυνσης από τη φύση»* (NDD), επιχειρηματολογώντας για τις επιπτώσεις της σωματικής και ψυχικής υγείας. Αναφέροντας το έργο του, η Μουσένα Ε. και η Σιδηροπούλου Τ. (2016) επισημαίνουν ότι: *“.. η φύση γίνεται όλο και περισσότερο μια οντότητα που οι άνθρωποι παρακολουθούν, καταναλώνουν, φορούν και αγνοούν, ενώ για τη νεότερη γενιά η φύση είναι “περισσότερη αφαίρεση από την πραγματικότητα”. Ο Loun ασχολείται επίσης με το θέμα της εικονικής πραγματικότητας, σημειώνοντας ότι αυτή η νέα ψηφιακή εποχή σε συνδυασμό με την αστική ανάπτυξη περιορίζει το ύψος του παιχνιδιού στη φύση και ότι η σημερινή ενσύρματη καλλιέργεια περιορίζει τα παιδιά σε εσωτερικούς χώρους”*.

Στην συνέχεια, κάνουν λόγο για την Διαταραχή Κινδύνου, *“μια παράπλευρη διαταραχή που εμφανίζεται όταν οι ενήλικες απομακρύνουν το στοιχείο κινδύνου από τη ζωή των παιδιών”* (Μουσένα, Ε. , Σιδηροπούλου Τ., 2016). Οι γονείς εστιάζουν περισσότερο στις σχολικές επιδόσεις των παιδιών ιδιαίτερα στην πρώτη σχολική ηλικία, στερώντας ευκαιρίες και χρόνο στο ελεύθερο παιχνίδι στη φύση με αρνητικές συνέπειες στη σωματική και ψυχοκοινωνική ανάπτυξη των παιδιών, όπως η παχυσαρκία (Christiane Richard-Elsner, 2019).

### 2.3. Οφέλη επανασύνδεσης

Τα οφέλη που προσφέρει το φυσικό περιβάλλον στην εκπαιδευτική διαδικασία είναι αρκετά και αναφέρονται σε όλους τους τομείς ανάπτυξης του ατόμου. Θα παρουσιαστούν πιο αναλυτικά μέσα από τις παιδαγωγικές προσεγγίσεις και πρακτικές που προσφέρουν τα αντίστοιχα προγράμματα, με τις ευκαιρίες και τους τρόπους αξιοποίησής του

Εκτός από την εκπαιδευτική διαδικασία η επαφή με το φυσικό περιβάλλον σε όλη την ζωή του ανθρώπου και με την συνεχή επαφή μαζί της σε όλη την διάρκεια της ημέρας προσφέρει συνεχώς διαφορετικές ευκαιρίες. Πιο συγκεκριμένα, το ελεύθερο παιχνίδι αποτελεί εξελικτικό βιολογικό πλεονέκτημα, που δεν μπορεί να αντικατασταθεί από τα εικονικά παιχνίδια αλλά ούτε και από τις δράσεις που επιλέγουν οι ενήλικες για τα παιδιά. Πιο συγκεκριμένα, μέσω της ελεύθερης ενασχόλησης του παιδιού στο φυσικό περιβάλλον μαθαίνει να προσαρμόζεται στις συνθήκες ζωής. Από την εμπειρία και παρατήρηση των παιδιών κάθε παιδαγωγός και γονέας μπορεί να αντιληφθεί ότι τα παιδιά επιλέγουν να εμπλέκονται σε επικίνδυνες, για τους ενήλικες, καταστάσεις με σκοπό να ανακαλύψουν, να πειραματιστούν και να καταλήξουν στα αποτελέσματα των προσωπικών τους ορίων. Η γνωστική αυτή διαδικασία κινδύνου προσφέρει μεγάλη αίσθηση χαράς και ικανοποίησης κατά την ολοκλήρωσή της, ενισχύοντας την εμπιστοσύνη και την αυτοπεποίθηση των ικανοτήτων και γνώσεων των παιδιών ατομικά ή ομαδικά (*Christiane Richard-Elsner, 2019*).

Ιδιαίτερα για το αναπτυξιακό γνωστικό στάδιο των παιδιών ηλικίας 3<sup>ων</sup> έως 6, κατά το οποίο έχει προηγηθεί η βασική λειτουργική ανάπτυξη, τα παιδιά επιθυμούν να λαμβάνουν πρωτοβουλίες και δρουν για την επίτευξη κάποιου συγκεκριμένου στόχου. Το μη δομημένο παιχνίδι στο φυσικό περιβάλλον, σύμφωνα με την Μουσένα Ε. και την Τρυφαίνη Σ. (2016), προσφέρει ευκαιρίες για:

- Επανάληψη και προβληματισμό
- Μάθηση μέσω των δοκιμών και των σφαλμάτων
- Γεφύρωση του χάσματος μεταξύ της εσωτερικής και της εξωτερικής τους πραγματικότητας
- Γνωριμία με τα υλικά και αξιοποίησή τους για να επιτύχουν τους στόχους

- Ανάπτυξη καλύτερης μνήμης (από αυτή που αναπτύχθηκε υπό ελεγχόμενες συνθήκες) μέσω της ενεργού συμμετοχής και των εγγενών κινήτρων
- Πρακτική επικοινωνία δεξιοτήτων
- Εξερεύνηση μέσω των εμπειριών τους και ανακάλυψη του κόσμου
- Διαχείριση του πώς να χάνεις, να δέχεσαι την ήττα και να προσπαθείς ξανά

Από τα πορίσματα έρευνας για την σωματική άσκηση RKI/BzGA (Robert-Koch-Institut; Bundeszentrale für gesundheitliche Aufklärung, 2008), κατέληξαν ότι κατά την διάρκεια του ελεύθερου παιχνιδιού τα παιδιά βρισκόντουσαν συνεχώς σε σωματική άσκηση, κάτι που δεν πετυχαίνεται με τις οργανωμένες αθλητικές δραστηριότητες. Ιδιαίτερα για τα παιδιά προσχολικής ηλικίας η σωματική δραστηριότητα πρέπει να καλύπτει τουλάχιστον 3 ώρες ημερησίως από το πρόγραμμά τους, συμβάλλοντας σημαντικά ως διαδικασία στην οικοδόμηση της αυτογνωσίας τους.

Εκτός από την σωματική δραστηριότητα ασκούνται οι κοινωνικές και γλωσσικές δεξιότητες του παιδιού, εφόσον επικοινωνεί και συνεργάζεται με τους συνομήλικους τους με την εμπλοκή του σε παιχνίδια ρόλων, κανόνων και συνεργασίας που δημιουργούν με την φαντασία τους. Τότε δημιουργούνται συνθήκες ειλικρινής επικοινωνίας, κατά την διάρκεια της οποίας εκφράζονται συναισθήματα, σκέψεις, προτιμήσεις, δυσαρέσκειες, ανταλλάσσουν ιδέες, αξίες και στοιχεία του πολιτισμού, μαθαίνουν να διαχειρίζονται τις κοινωνικές συναλλαγές και αποκτούν την ιδιότητα του πολίτη έχοντας ενεργό ρόλο σε αυτή, όπως αναφέρθηκε και σε προηγούμενο κεφάλαιο σύμφωνα με τον Πλάτωνα και τον Ρουσσώ.

Σύμφωνα με έρευνα του Dahlin, οι μαθητές/τριες που φοίτησαν 12 έτη στα Σουηδικά σχολεία Waldorf που παρουσιάζονται στην συνέχεια, συγκριτικά με τους μαθητές/τριες των δημοσίων παρουσίασαν τις παρακάτω διαφοροποιήσεις: (Ζάχος Δ., Δελαβερίδου Α., 2014)

- είναι περισσότερο ευχαριστημένοι/ες από το σχολικό τους περιβάλλον, από τους/τις δασκάλους/ες και από τα μαθήματα που διδάσκονται
- έχουν μεγαλύτερη αίσθηση της ευθύνης που φέρουν ως άτομα για τα κοινωνικά και ηθικά ζητήματα
- αναφέρονται συχνότερα σε ηθικές αξίες όπως την αγάπη, τη συμπάθεια, την αλληλεγγύη και ηθικό θάρρος
- έχουν πιο θετική εικόνα για τον εαυτό τους, καθώς και πιο ανεκτική στάση απέναντι

στις αποκλίνουσες κοινωνικές ομάδες

- στην σχολική τους πορεία έπεσαν θύματα εκφοβισμού ή άδικης μεταχείρισης σε μικρότερο ποσοστό και βαθμό από τα παιδιά των παραδοσιακών σχολείων
- γίνονται ενεργοί, υπεύθυνοι και δημοκρατικοί πολίτες

Για όλους τους παραπάνω λόγους, ένας σημαντικός αριθμός γονέων και εκπαιδευτικών σε διεθνές επίπεδο εκφράζει συνεχές αυξανόμενο ενδιαφέρον για τα Εκπαιδευτικά Κέντρα Απασχόλησης που αξιοποιούν το φυσικό περιβάλλον στην εκπαιδευτική διαδικασία, προσφέροντας τις συνθήκες που ενδεχομένως οι ίδιοι βίωσαν και επιλέγουν συνειδητά για την ανάπτυξη των παιδιών τους. Στην συνέχεια της έρευνας παρουσιάζονται οι εκπαιδευτικές προσεγγίσεις που υπάρχουν στην Ελλάδα και στο εξωτερικό μέχρι και σήμερα.



### 3. Παιδαγωγικά Μοντέλα Με αξιοποίηση Του Φυσικού Περιβάλλοντος

#### 3.1. Waldorf Σχολεία

Τα σχολεία Waldorf διαφοροποιούνται από τα παραδοσιακά ως προς την διδασκαλία, την διοίκηση και το πρόγραμμα σπουδών. Πιο αναλυτικά:

Σύμφωνα με τον διεθνή κατάλογο της «Waldorf Εκπαίδευσης» λειτουργούν 1149 σχολεία σε 65 χώρες και 1817 Νηπιαγωγεία σε 67 χώρες (Waldorf word list, 2018), τα οποία δεν κατευθύνονται από κανέναν κρατικό ή ιδιωτικό οργανισμό, είναι αυτόνομα και αυτοδιοικούμενα (συνήθως από μη κερδοσκοπικές ενώσεις ή συνεταιρισμούς), που διοικούνται από το σύλλογο εκπαιδευτικών και γονέων. Σε συγκεκριμένες Ευρωπαϊκές χώρες η συγκεκριμένη παιδαγωγική έχει συμβάλει στον εμπλουτισμό της δημόσιας εκπαίδευσης και σε πολλές ευρωπαϊκές χώρες (Γερμανία, Ολλανδία, Σκανδιναβικές χώρες, Βέλγιο, Ιταλία, Τσεχία, Εσθονία) τα σχολεία συγχρηματοδοτούνται από το κράτος. Υπάρχουν επίσης φιλεκπαιδευτικοί σύλλογοι Waldorf που παρέχουν πόρους, δημοσιεύουν υλικό, υποστηρίζουν διασκέψεις και προωθούν την επικοινωνία μεταξύ των σχολείων Waldorf. Η εκπαίδευση Waldorf συνιστά ένα εκπαιδευτικό σύστημα που προστατεύεται από την UNESCO (Καρυδιά, 2017). Στην εσωτερική διοίκηση των σχολείων δεν ορίζεται κάποιος διευθυντής, αλλά διευθύνεται από όλους τους εκπαιδευτικούς, προσφέροντας έτσι ελευθερία στην λήψη αποφάσεων (Uhrmacher, 1995). *“Οι παιδαγωγικές και οργανωτικές λειτουργίες διαμορφώνονται εβδομαδιαία σε συναντήσεις στο χώρο του σχολείου. Συνολικά, όλα τα σχολεία αποτελούν τμήμα μιας παγκόσμιας ένωσης που εδρεύει στην Στουτγάρδη και οργανώνει την κυρίως εκπαίδευση στον εκπαιδευτικών σύμφωνα με την ανθρωπολογική κατεύθυνση των θεωριών του Στάινερ”.* (Houssaye, 2000: 146)

Σύμφωνα με την επίσημη ιστοσελίδα της Waldorf Εκπαίδευσης, βασικό μέλημα των εκπαιδευτικών προσχολικής ηλικίας είναι τα παιδιά να καλλιεργήσουν την δημιουργικότητα, την πνευματική ευελιξία και φαντασία, την ανεξάρτητη κρίση, την ηθική διάκριση, να γνωρίζουν το βάθος των συναισθημάτων τους, να αναπτύξουν τις δεξιότητες επικοινωνίας και την δυνατότητα συνεργασίας (Waldorfeducation, 2015) μέσω καλλιτεχνικών δραστηριοτήτων, αποφεύγοντας την χρήση των σύγχρονων και

παραδοσιακών σχολείων (όπως η χρήση της τεχνολογίας και των εποπτικών μέσων).

Στα σχολεία αυτά καλλιεργείται ο σεβασμός στη διαφορετικότητα, αντιπαλεύονται οι προκαταλήψεις και καταπολεμούνται οι ρατσιστικές συμπεριφορές, ενώ προωθείται ο διάλογος μεταξύ διδασκόντων, γονέων & κηδεμόνων και μαθητών/τριών (McDermott R., Henry E. M., Dillard C., Byers P., Easton F., Oberman I., and Uhrmach-er B. 1996)

Στόχος είναι η ολόπλευρη εκπαίδευση των παιδιών, μέσω δραστηριοτήτων που ενεργοποιούν τα κίνητρα για μάθηση, δίνοντας ιδιαίτερη βαρύτητα στις γνωστικές, καλλιτεχνικές, τεχνικές και πρακτικές δραστηριότητες που είναι συνδεδεμένες με την καθημερινότητα (Houssaye, 2000). Το πρόγραμμα σπουδών συμπεριλαμβάνει μαθήματα μουσικής, χορού, τραγουδιού, θεάτρου, κηπουρικής, μαγειρικής και πλεξιμάτος που προσεγγίζονται βιωματικά (Barnes, 1991)

Τα Waldorfkindergarden (δασικά νηπιαγωγεία ή νηπιαγωγεία στη φύση), βρίσκονται αποκλειστικά και μόνο σε εξωτερικό περιβάλλον ή σε κάποιο αστικό δάσος. Τις ημέρες με δύσκολα καιρικά φαινόμενα, χρησιμοποιούν μια καλύβα η οποία βρίσκεται στην δασική περιοχή. Υπάρχουν όμως, ορισμένα νηπιαγωγεία και όλα τα δημοτικά Waldorf τα οποία διαθέτουν κανονικές κτηριακές δομές. Η σύνδεση του παιδιού με την φύση είναι απαραίτητο στοιχείο της ανάπτυξης του από τα πολύ σημαντικά πρώτα χρόνια της ζωής του. Σύμφωνα με την επίσημη ιστοσελίδα της Προσχολικής Εκπαίδευσης Waldorf της Αμερικής (WECAN), το παιδί κάθε χρόνο της ζωή του έχει διαφορετικές ανάγκες. Κατά το 1<sup>ο</sup> έτος θα πρέπει να περνάει χρόνο σε περιπάτους στην φύση όπου θα απολαμβάνει τις εναλλαγές των ήχων και των σκιών του ήλιου συντροφιά με την μητέρα του που θα πρέπει να του επιτρέπει με ασφαλή όρια να εξερευνά το περιβάλλον και να του τραγουδά μελωδικούς επαναλαμβανόμενους ήχους. Στο 2<sup>ο</sup> έτος το παιδί ξεκινά να περπατά και να ανακαλύπτει την φύση των πραγμάτων. Οι γονείς ή οι πρώτοι παιδαγωγοί θα πρέπει να του παρέχουν ελευθερία στην εξερεύνηση και αναζήτηση των διαφορετικών ποιοτήτων της γης και των στοιχείων της, πλαισιώνοντας τις δράσεις αυτές με την περιγραφή, αφήνοντας χώρο και χρόνο στην επεξεργασία και επικοινωνία του ίδιου του παιδιού (WECAN, 2017). Στην πορεία της ανάπτυξης του, το παιδί εισέρχεται στον κόσμο της ομιλίας και ξεκινά να αναρωτιέται συνεχώς για τα πάντα που το περιβάλλον. Στο στάδιο αυτό είναι προτιμότερες οι αφηρημένες εξηγήσεις από τις διανοητικές που δεν θα μπορέσει το παιδί να καταλάβει.

Για παράδειγμα στην ερώτηση “Γιατί τα φύλλα κουνιούνται ;” ,η απάντηση ότι απλά χορεύουν με τον άνεμο θα ικανοποιήσει περισσότερο την απόρροια του. Η φαντασία είναι χαρακτηριστικό στοιχείο της ηλικίας των 2-3, προσφέροντας την ικανότητα της μετατροπής με ψυχή και νόημα σε κάθε στοιχείο του περιβάλλοντος που συναντούν. Οι ενήλικες θα πρέπει να διεγείρουν με τον λόγο την φαντασία των μικρών παιδιών, δίνοντας συνέχεια στην φαντασία τους με την μεταξύ τους επικοινωνία. Όσο πλησιάζει προς την ηλικία των 3<sup>ων</sup> χρόνων η λεκτική επικοινωνία των παιδιών σχετίζεται με την φαντασία που οδηγείται προς την λογική σκέψη. Στην ηλικία αυτή τα παιδιά παύουν το “παράλληλο παιχνίδι” και ενδιαφέρονται για πραγματική αλληλεπίδραση με τους συνομηλίκους του μέσω των κινητικών δραστηριοτήτων. Οι παιδαγωγοί της Waldorf εκπαίδευσης υποστηρίζουν ότι από το στάδιο αυτό μέχρι και την ηλικία των 7 χρόνων τα παιδιά μαθαίνουν μέσα από παιγνιώδεις δραστηριότητες που εμπεριέχουν τον λόγο, την φαντασία και την περιπέτεια (WECAN, 2017)

Στηριζόμενοι στην φυσιοκρατική θεωρία του Στέινερ, στην οποία δηλώνει ότι *“από το είναι του εξελισσόμενου ανθρώπου θα απορρέουν φυσιολογικά οι εκπαιδευτικές προοπτικές”*, κάθε νέα εμπειρία μάθησης είναι αποτέλεσμα του καθημερινού ρυθμιζόμενου προγράμματος. Τα παιδιά καθημερινά επιδίδονται δυο ώρες στο ελεύθερο παιχνίδι με φυσικά υλικά, δίνοντας έμφαση στην ενατένιση της φύσης. Εκεί, με παιγνιώδη τρόπο τα παιδιά έρχονται σε επαφή με μια δεύτερη, πέραν της μητρικής τους, γλώσσα). Κατά τον Stainer(2001) το κάθε παιδί θα πρέπει να ενεργεί ελεύθερα ως δημιουργός στο ελεύθερο παιχνίδι σύμφωνα με τις εσωτερικές ανάγκες τους. Μέσω αυτού πηγάζει η αυτό-δημιουργία του παιδιού, χωρίς κανόνες και εκπαιδευτικές θεωρίες. Ο ρόλος του παιδαγωγού είναι να σχολιάζει, να παρατηρεί και να αναγνωρίζει την ατομική ποιότητα του παιχνιδιού και να διαμορφώνει το περιβάλλον που θα παρέχει δυνατότητες για υγιές παιχνίδι.

Από την θεώρηση της πνευματικής κοσμικής ανθρωπολογίας, που αναλύθηκε σε προηγούμενο κεφάλαιο, ο Στάνιερ υποστήριζε ότι *“ Αν θέλουμε να γνωρίζουμε την ουσία του αναπτυσσόμενου ανθρώπου, πρέπει να ξεκινήσουμε από αυτό που είναι κρυμμένη η φύση του ανθρώπινου όντος.”* Σύμφωνα με την ανθρωποσοφία λοιπόν, ο άνθρωπος ενσαρκώνει το ζωικό βασίλειο μέσα του και μέσω της φυσικής ενασχόλησης του στη Γη εκφράζει την κοσμική ενότητα (Houssaye, 2000). Για τον λόγο αυτό η παιδαγωγική Waldorf χαρακτηρίζεται ως μοντέρνα οικολογική διαπαιδαγώγηση, με

κεντρική σημασία η αρχικά ελεύθερη επαφή του παιδιού με την φύση.

Ο πρώτος δάσκαλος του παιδιού θα το συντροφεύσει για τα επόμενα 8 χρόνια της εκπαίδευσής του, στοχεύοντας στην δημιουργία μια υγιούς μακροχρόνιας σχέσης μεταξύ παιδιού–δασκάλου αλλά και με τους γονείς του. Ο δάσκαλος θέλοντας να γνωρίζει το παιδί σε όλη την διάρκεια της ανάπτυξής του, ζητά από τους γονείς την ενεργό συμμετοχή στη ζωή του σχολείου και δρουν συλλογικά ( Houssaye, 2000). Ο μαθητής δεν βαθμολογείται όπως συμβαίνει στα παραδοσιακά σχολεία, αλλά λαμβάνει μια ετήσια έκθεση για την σχολική του πορεία. Το πρόγραμμα διαμορφώνεται από την ίδια την παιδαγωγό, επιλέγοντας τις ενότητες που θέλουν να διδάξουν (Easton, 2009). Ο Στάινερ θέλοντας να αποφύγει την ομοιομορφία στα σχολεία, επιτρέπει από την πρώτη μέρα ίδρυσης του, στον εκάστοτε εκπαιδευτικό να επιλέγει τα θέματα στα οποία υπερτερεί, μεταδίδοντάς τα με θετικό τρόπο.( Uhrmacher,1995)

Στα σχολεία Waldorf τα πάντα είναι διαμορφωμένα με συγκεκριμένο στόχο. Ο εκπαιδευτικός χρειάζεται μια αίθουσα στην οποία τα παιδιά μπορούν να εξασκήσουν τη σκέψη τους, τα αισθήματά τους και τις ικανότητές τους ανεξάρτητα από ποια είναι η προσωπικότητά και η ιδιοσυγκρασία τους (Edwards, 2002). Ο προσανατολισμός του κτιρίου, ο φωτισμός της τάξης, οι αναλογίες, η ακουστική της αίθουσας , τα σχέδια της τάξης και ιδιαίτερα τα χρώματα που υπερισχύουν είναι προσεγμένα ώστε να παρακινούν το ενδιαφέρον των μαθητών, προσφέροντας ένα αίσθημα ασφάλειας και ηρεμίας. ((Bjørnholt, 2014). Από το πρώτο έως το έβδομο έτος των μαθητών, οι διαβαθμίσεις στις αίθουσες της διδασκαλίας ποικίλουν ανάλογα με την ανάπτυξη τους, περνώντας από το κόκκινο ,το μενεξεδί έως το κίτρινο, το πράσινο και το μπλε. (Houssaye, 2000).

Η διαφοροποίηση των σχολείων Waldorf, είναι σημαντική σε όλες τις τάξεις του δημοτικού, όμως στην παρούσα έρευνα θα γίνει αναφορά μόνο στο «στάδιο της μίμησης», όπως ονόμασε ο Στάινερ τις ηλικίες 0 έως 7. Κατά την περίοδο αυτή, τα παιδιά μαθαίνουν με βιωματικό τρόπο και με ιδιαίτερη έμφαση στην ανάπτυξη της ενσυναίσθησης. Ιδιαίτερη σημασία, ανάλογα με το αναπτυξιακό στάδιο, έχει η ανάπτυξη της προσωπικότητας. Σύμφωνα με τον Στάινερ (1995), το παιδί στις ηλικίες αυτές είναι ένα μεγάλο “αισθητήριο όργανο” στο οποίο κυρίαρχο ρόλο κατέχει η εξωτερική μίμηση που θα τους οδηγήσει μελλοντικά στην τυπική και αφηρημένη σκέψη.

*Το παιδί χτίζει τα επτά πρώτα χρόνια της ζωής του όλες τις βάσεις που χρειάζεται και στις οποίες θα βασιστεί στη συνέχεια η ανάπτυξή του. Το ιδιαίτερο*

χαρακτηριστικό για αυτά τα πρώτα χρόνια είναι η μίμηση και η σωματική εμπειρία του κόσμου μέσω των αισθήσεων. Μέσα από το πρότυπο του ενήλικα το παιδί μαθαίνει τον πρώτο χρόνο της ζωής του να περπατάει και τον δεύτερο να μιλάει. Αυτά τα δύο αποτελούν στον τρίτο χρόνο τη βάση για τη σκέψη. Τώρα το παιδί μπορεί να αντιληφθεί τους πρώτους συσχετισμούς των μηνυμάτων των αισθήσεων του. Μιμείται οτιδήποτε συμβαίνει στον χώρο γύρω του. Τα επτά πρώτα χρόνια δεν μπορούμε να καθοδηγήσουμε το παιδί με προειδοποιήσεις ή εντολές παρά μόνο με το δικό μας καλό παράδειγμα, μέσω των πράξεών μας. Το μικρό παιδί μιμείται ό,τι βιώνει στο περιβάλλον του. Ως εκ τούτου είναι για τους παιδαγωγούς αυτονόητο ότι πρέπει να δημιουργήσουν για τα παιδιά τις συνθήκες που θα τους δώσουν τη δυνατότητα να βιώσουν και να μιμηθούν αξιόλογες και λογικές δραστηριότητες και πράξεις. Στα μικρά παιδιά αρέσει πολύ να συμμετέχουν στις δουλειές των μεγάλων. Μέσα από τις απλές ακολουθίες δραστηριοτήτων, όπως το ζύμωμα του ψωμιού, το τύλιγμα του μαλλιού, η προετοιμασία του πρωινού, τα παιδιά βιώνουν και μαθαίνουν αυτούς τους συσχετισμούς, τους οποίους μιμούνται βοηθώντας τους μεγάλους. (Καρυδιά, 2015)

Ο παιδαγωγός πρέπει να βασίζεται στις βασικές αρχές του Στάινερ, οι οποίες είναι να δέχεσαι το παιδί με ευλάβεια, να το διαπαιδαγωγείς με αγάπη και να το αφήνεις προς την ελευθερία. Έτσι στα παιδιά προσχολικής ηλικίας δίνεται ελεύθερος χρόνος για παιχνίδι, μέσω του οποίου πειραματίζονται, εξερευνούν, ανακαλύπτουν αλλά και δημιουργούν με τα υλικά που τους προσφέρει το φυσικό περιβάλλον οδηγώντας τα προς την τέχνη.

Θα ήταν σημαντική παράλειψη, εάν δεν γινόταν αναφορά στο κεντρικό ρόλο που έχει ο ρυθμός στην αγωγή των παιδιών προσχολικής ηλικίας, συμβάλλοντας στην γνωστική, ηθική και πνευματική ανάπτυξη των παιδιών (McDermott, 1995). Κατά τον Στάινερ, από την ενδομήτρια ζωή το βρέφος έχει αναμνήσεις του ρυθμού της καρδιάς και της αναπνοής της μητέρας του, οι οποίοι συνεχίζουν να έχουν σημαντικό ρόλο στην ρύθμιση της ζωής τους μετέπειτα, προσφέροντάς τους το αίσθημα ασφάλειας. Οι ρυθμοί αυτοί σε συνδυασμό με τους εναλλαγές της ημέρας και της νύχτας, διαμορφώνουν το πρόγραμμα του μωρού (γεύματα, ύπνος κλπ.). Το παιδί, στην συνέχεια, με την επανάληψη αυτών των ενεργειών που έχει διαμορφώσει το περιβάλλον του, κατανοεί βιωματικά τον χρόνο. Γνωρίζοντας λοιπόν, την καθημερινή ρυθμική ροή των ενεργειών δημιουργείται ένα περιβάλλον που απορρέει ασφάλεια στο ίδιο το παιδί. Αυτό του επιτρέπει να

αναπτύξει συναισθηματικούς δεσμούς με τα άτομα φροντίδας του. Προσπαθώντας να τηρήσουν τους σταθερούς και ήρεμους ρυθμούς στην αγωγή, οι παιδαγωγοί στους παιδόκηπους της Waldorf Εκπαίδευσης, διαμορφώνουν αντίστοιχα το καθημερινό τους πρόγραμμα όπως αναφέρουν στην επίσημη ιστοσελίδα του Παιδόκηπου «Καρυδιά»:

*Γι' αυτό και το πρωινό στον παιδόκηπο είναι δομημένο με ρυθμό, ώστε το παιδί να διακρίνει γνωστές σειρές και ακολουθίες. Το ότι μπορεί να βασίζεται κάθε μέρα σε μια επαναλαμβανόμενη εναλλαγή ελεύθερου παιχνιδιού και καθοδήγησης προσφέρει στο παιδί στήριγμα και προσανατολισμό. Το ατελείωτο ελεύθερο παιχνίδι θα ήταν μια υπερβολική επιβάρυνση για τα παιδιά. Οι δυνάμεις της φαντασίας τους θα εξαντλούνταν και το παιχνίδι θα κατέληγε σε χάος. Έτσι, τα πρωινά στην Καρυδιά υπάρχει η συνεχής εναλλαγή ελεύθερου παιχνιδιού και δραστηριοτήτων με καθοδήγηση του ενήλικα. Μέσω του ρυθμού αυτού, η ακολουθία της ημέρας γίνεται για τα παιδιά γνωστή και οικεία. Το ίδιο ισχύει και για τον εβδομαδιαίο ρυθμό που συμβάλλει επίσης στην αίσθηση ασφάλειας και στοργής. Κάθε εβδομάδα έχει τη ρυθμική της ακολουθία με το ίδιο πάντα επαναλαμβανόμενο γίνεσθαι, με τη μορφή δραστηριοτήτων, αλλά και με τη μορφή γευμάτων. Έτσι το παιδί δεν χρειάζεται να προσαρμόζεται κάθε μέρα σε νέα δεδομένα και οδηγίες. Η επανάληψη και ο ρυθμός διαδραματίζουν έναν ρόλο και στη βιωματική εμπειρία των εποχών. Για δύο, τρία χρόνια το παιδί έρχεται σε επαφή με τα όσα συμβαίνουν στη φύση: μαθαίνει τις εποχές, Άνοιξη, Καλοκαίρι, Φθινόπωρο, Χειμώνα και με τον καιρό συνδέει μαζί τους δράσεις, έθιμα, και γιορτές. (Παιδόκηπος Καρυδιά, 2017).*

Από τα 6 έως τα 9 χρόνια ,τα παιδιά συμμετέχουν σε μαθήματα που σχετίζονται με την φύση, στοχεύοντας στην “μαγικό-ανιμιστική σχέση” μεταξύ τους, δημιουργώντας μια συμπάθεια προς αυτήν. Κατά το 7ο έτος, εντάσσονται μαθήματα μοντέρνας φυσικής με στόχο την σφαιρική διαπαιδαγώγηση και ενδυνάμωση της σχέσης παιδιού-φύσης. ( Houssaye, 2000). Τα παιδιά στο στάδιο αυτό, έχοντας διαμορφώσει την προσωπικότητα αλλά και τις δυνάμεις εκμάθησης , είναι έτοιμοι για την νέα “μεταμόρφωση”, στο δεύτερο στάδιο της ανάπτυξης, σύμφωνα με τον διαχωρισμό του Στάινερ ανά 7ετία.

Η ενασχόληση των παιδιών με τους ηλεκτρονικούς υπολογιστές και τις νέες τεχνολογίες ξεκινά μετά από το 9ο έτος της ζωής τους. Προηγείται η ανάπτυξη της φαντασίας, της κριτικής σκέψης και των διαπροσωπικών σχέσεων μέσω του παιχνιδιού, παρά η αναζήτηση της πληροφορίας μέσω των βιβλίων και των νέων τεχνολογιών. Σύμφωνα με την παρούσα προσέγγιση, τα παιδιά δεν μπορούν να επωφεληθούν από

αυτό εφόσον δεν έχουν την αντίληψη της λειτουργίας τους ακόμη. (Πιννίκας, 2017)

### 3.1.1. Εκπαίδευση Waldorf

Ο Στάινερ, κατά την διάρκεια της προετοιμασίας του πρώτου σχολείου Waldorf αναφερόμενος στις ιδιότητες που πρέπει να έχει ένας παιδαγωγός όρισε τις εξής: να είναι ένα πρόσωπο πρωτοβουλίας ,να ενδιαφέρεται για κάθε πτυχή της ζωής ,δεν μπορεί να κάνει συμβιβασμούς με αναλήθειες ,πρέπει να είναι ευχάριστος, ποτέ κακοπροαίρετος (Careers in Waldorf Education, 2015). Η εκπαίδευση Στάινερ έχει ιδιαίτερες απαιτήσεις από τις/τους εκπαιδευτικούς. Αρχικά πρέπει να έχουν γνώσεις της ανθρωποσοφίας και των σχολικών πρακτικών που σχετίζονται με αυτή (Ζάχος Δ., Δελαβερίδου Α., 2014). Τα θέματα επιλέγονται από το παγκόσμιο κοινό πρόγραμμα σπουδών Waldorf ελεύθερα από τον εκάστοτε παιδαγωγό. Παρακάτω παρουσιάζονται οι σχολές εκπαίδευσης Waldorf που υπάρχουν παγκοσμίως, καθώς και οι συγκεκριμένες εκπαιδευτικές δράσεις και μαθήματα που λαμβάνουν (Teacher ed programs reference, 2015):

## Teacher Ed Programs Reference

Teacher Preparation Program	Location	Early Childhood	Grades	High School	Includes Summer Sequence	Includes Weekend/Week-long Intensives	Includes Weekends, Year-round	Includes Weekdays, Year-round	Notable
1 <a href="#">Alkion Center</a>	Ghent, NY	<input checked="" type="checkbox"/>	<input checked="" type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>	<input checked="" type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>	<input checked="" type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>	
2 <a href="#">Arcturus Rudolf Steiner Program</a>	Chicago, IL	<input type="checkbox"/>	<input checked="" type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>	<input checked="" type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>	<input checked="" type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>	
3 <a href="#">Bay Area Center for Waldorf Teacher Training</a>	El Sobrante, CA	<input checked="" type="checkbox"/>	<input checked="" type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>	<input checked="" type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>	<input checked="" type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>	
4 <a href="#">Center for Anthroposophy</a>	Wilton, NH	<input type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>	<input checked="" type="checkbox"/>	<input checked="" type="checkbox"/>	<input checked="" type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>	Option for M.Ed via Antioch University New England
5 <a href="#">Center for Anthroposophy, Antioch University New England</a>	Keene, NH	<input type="checkbox"/>	<input checked="" type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>	<input checked="" type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>	Option for M.Ed and M.Ed with State Certification
6 <a href="#">Center for Anthroposophy, Antioch University New England</a>	Keene, NH	<input type="checkbox"/>	<input checked="" type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>	<input checked="" type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>	<input checked="" type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>	Option for M.Ed and M.Ed with State Certification
7 <a href="#">Centro de Desarrollo Antroposófico</a>	Cuernavaca, Mexico	<input checked="" type="checkbox"/>	<input checked="" type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>	<input checked="" type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>	Instruction in Spanish
8 <a href="#">Centro de Desarrollo Antroposófico</a>	Cuernavaca, Mexico	<input checked="" type="checkbox"/>	<input checked="" type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>	<input checked="" type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>	Instruction in Spanish
9 <a href="#">Great Lakes Waldorf Institute</a>	Milwaukee, WI	<input checked="" type="checkbox"/>	<input checked="" type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>	<input checked="" type="checkbox"/>	<input checked="" type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>	Option for M.Ed.
10 <a href="#">Institut Rudolf Steiner au Québec</a>	Montreal, QC	<input type="checkbox"/>	<input checked="" type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>	<input checked="" type="checkbox"/>	<input checked="" type="checkbox"/>	<input checked="" type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>	Instruction in French.
11 <a href="#">Rudolf Steiner Centre Toronto</a>	Thornhill, ON	<input checked="" type="checkbox"/>	<input checked="" type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>	<input checked="" type="checkbox"/>	<input checked="" type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>	
12 <a href="#">Rudolf Steiner Centre Toronto</a>	Thornhill, ON	<input checked="" type="checkbox"/>	<input checked="" type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>	<input checked="" type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>	<input checked="" type="checkbox"/>	
13 <a href="#">Sound Circle Center</a>	Seattle, WA	<input type="checkbox"/>	<input checked="" type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>	<input checked="" type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>	<input checked="" type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>	
14 <a href="#">Sound Circle Center</a>	Seattle, WA	<input checked="" type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>	<input checked="" type="checkbox"/>	<input checked="" type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>	
15 <a href="#">Sunbridge Institute</a>	Chestnut Ridge, NY	<input checked="" type="checkbox"/>	<input checked="" type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>	<input checked="" type="checkbox"/>	<input checked="" type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>	Option for M.Ed.
16 <a href="#">Sunbridge Institute</a>	Chestnut Ridge, NY	<input type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>	<input checked="" type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>	Specialized Subjects: Music and World Language
17 <a href="#">Waldorf Institute of Southern California</a>	Northridge, CA San Diego, CA	<input checked="" type="checkbox"/>	<input checked="" type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>	<input checked="" type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>	<input checked="" type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>	
18 <a href="#">Waldorf Teacher Education Eugene</a>	Eugene, OR	<input checked="" type="checkbox"/>	<input checked="" type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>	<input checked="" type="checkbox"/>	<input checked="" type="checkbox"/>	
19 <a href="#">West Coast Institute for Studies in Anthroposophy</a>	Sechelt, BC	<input checked="" type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>	<input checked="" type="checkbox"/>	<input checked="" type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>	
20 <a href="#">West Coast Institute for Studies in Anthroposophy</a>	Sechelt, BC	<input type="checkbox"/>	<input checked="" type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>	<input checked="" type="checkbox"/>	<input checked="" type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>	
21									
22	<b>Financial aid may be available.</b>	<input type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>	<i>While field work varies by institute, all require a minimum of 6 weeks for in-service teachers and 12 weeks for pre-service teachers. Field work includes various combinations of observation, assisting and lead teaching under supervision of a mentor teacher.</i>
23									
24									

(Teacher ed programs reference, 2015) :

Ενδεικτικά παρουσιάζονται ορισμένα από τα μαθήματα τα οποία διδάσκονται στο κύκλο εκπαίδευσης Waldorf (A Journey of Becoming Working as a Waldorf Early Childhood Educator, 2019) :

Ανθρωποσοφία	• Εξέλιξη της συνείδησης
Μελέτες και άνθρωπος	• Κάρμα, πεπρωμένο και βιογραφία
Ανάπτυξη	• Ανθρωποσοφική άποψη του ανθρώπου
	• Πνευματική θεμελίωση του ανθρώπινου όντος



	<ul style="list-style-type: none"> <li>• Αναπτυξιακός σχεδιασμός του ενήλικα / παιδαγωγού</li> <li>• Η ζωή και το έργο του Ρούντολφ Στάινερ</li> </ul>
<p>Παιδική Ανάπτυξη και Waldorf Εκπαίδευση</p>	<ul style="list-style-type: none"> <li>• Παιδική ανάπτυξη πριν από τη γέννηση έως 21 ετών</li> <li>• Προετοιμασία πρώτου βαθμού</li> <li>• Επισκόπηση της εκπαίδευσης Waldorf</li> <li>• Αισθητική ανάπτυξη/έμφαση στην βασικές αισθήσεις</li> <li>• Ο ρόλος της απομίμησης και του παιχνιδιού</li> <li>• Ανάπτυξη της κίνησης, της γλώσσας και της γλώσσας</li> <li>σκέφτεται τα πρώτα 7 χρόνια</li> <li>• Παρατήρηση και μελέτη παιδιών</li> <li>• Υγεία και διατροφή</li> </ul>
<p>Επαγγελματικές και Κοινωνικές πτυχές</p>	<ul style="list-style-type: none"> <li>• Εκπαίδευση προς την κοινωνική ανανέωση</li> <li>• Σχολική οργάνωση</li> <li>• Συνεργασία με συναδέλφους</li> <li>• Εργασία με τους γονείς</li> <li>• Προσέλκυση και υπεράσπιση παιδιών</li> <li>• Αντιμετώπιση των αναγκών των παιδιών από διαφορετικά υπόβαθρα</li> </ul>

<p>Καλλιτεχνικές δραστηριότητες για τον Εκπαιδευτή</p>	<ul style="list-style-type: none"> <li>• Ευρυθία</li> <li>• Ζωγραφική</li> <li>• Γλυπτική, κερι μέλισσας, μοντελοποίηση αργίλου και / ή ξυλογλυπτική</li> <li>• Ενόργανη μουσική και τραγούδι</li> <li>• Ομιλία</li> <li>• Χειροτεχνία και χειροτεχνία, ράψιμο, πλέξιμο, μαλακό παιχνίδι (κούκλες, μαριονέτες κ.λπ.), φυτών τη βαφή, και την εργασία με φυσικά υλικά</li> </ul>
<p>Πρακτική Άσκηση Εμπειρία με παιδιά</p>	<p>Συγκεντρωτική διδασκαλία, πρακτική άσκηση</p>
<p>Ανεξάρτητη Εργασία</p>	<p>Ανεξάρτητο ερευνητικό πρόγραμμα</p>

Στην Ελλάδα δεν υπάρχει ακόμα επίσημα σχολή εκπαίδευσης Waldorf, ωστόσο εκπαιδευμένο προσωπικό στην συγκεκριμένη προσέγγιση εργάζεται στα σχολεία που υπάρχουν στην χώρα μας και παρουσιάζονται σε παρακάτω κεφάλαιο.

### 3.2. Μοντεσσοριανά Μοντέλα Αγωγής

Η σύμφωνα με την φύση ανάπτυξη παιδαγωγική προσέγγιση των παιδιών μπορεί να λαμβάνει χώρα σε ένα περιβάλλον προσαρμοσμένο στα μέτρα τους, με την όσο το δυνατόν αμέτοχη την παιδαγωγό (παραμένοντας στο ρόλο του βοηθού) στις διαδικασίες

που επιλέγει το παιδί. Με τον τρόπο αυτό αποφεύγονται οι μεταξύ τους συγκρούσεις. Τα Μοντεσσοριανά κέντρα εκπαίδευσης, επιτρέπουν στο παιδί να επιλέγει το περιβάλλον που το προσελκύει, με σκοπό το ίδιο να σχετίζεται μαζί του με πραγματικό ενδιαφέρον και χωρίς διακοπή για όσο χρόνο επιθυμεί, ψάχνοντας να βρει μόνο του τις απαντήσεις και όταν θελήσει να επικοινωνήσει και να μοιραστεί τις ανακαλύψεις του (Lillard, 1988: 46). Αυτό προσφέρεται από το εξωτερικό περιβάλλον της μάθησης, το οποίο παρακινεί το ενδιαφέρον των παιδιών λόγω των φυσικών τάσεων του ανθρώπου να είναι σε αρμονία με την φύση και των παρελθοντικών του εμπειριών. Αντιθέτως, το περιβάλλον της τάξης δεν μπορεί να προκαλέσει εύκολα το ενδιαφέρον των μαθητών διότι δεν παρέχει τις αντίστοιχες δυνατότητες του πειραματισμού και της εφεύρεσης. Ακόμα και σήμερα πολλές σχολικές εγκαταστάσεις διατηρούν ένα ύφος αυστηρό που περιορίζει τις δυνατότητες των μαθητών.

Ιδιαίτερα χρήσιμο, όμως το εξωτερικό περιβάλλον μάθησης, παρουσιάζεται και για τις ομάδες των παιδιών με “ειδικές ανάγκες”. Αρχικά αποσαφηνίζοντας τον όρο, κατά τον Vaz (2009: 71), αναφερόμαστε σε *“άτομα τα οποία αποκλίνουν από το μέσο όρο και χρειάζονται ειδική κατανόηση και φροντίδα. Πρόκειται για άτομα με ειδικές ανάγκες, αναπηρία, αυτιστικά σύνδρομα”* κ.α.. Στην συνέχεια, όπως εξηγεί ο συγγραφέας, αναλύοντας την μοντεσσοριανή εκπαίδευση, τα παιδιά αυτά επωφελούνται ιδιαίτερα στην φύση διότι εκεί τους δίνονται περισσότερες δυνατότητες και ερεθίσματα για την ανάλογη επεξεργασία. Για παράδειγμα, ένα παιδί με πρόβλημα στην όραση με έναν απλό περίπατο στο δάσος μπορεί να μυρίσει πολλές διαφορετικές μυρωδιές και ήχους, να τους επεξεργαστεί, να τους κατανοήσει και να τους μάθει.

Η παιδαγωγός με το έργο της ανέφερε τα πάμπολλα οφέλη που προσφέρει το φυσικό περιβάλλον στην διαδικασία της ανάπτυξης και της μάθησης του ατόμου. Πολλά χρόνια πριν η ίδια στο βιβλίο της «The Discovery Of The Child», αναφέρεται στο πολιτισμένο περιβάλλον στο οποίο μεγαλώνουν πλέον τα παιδιά και στις λιγοστές ευκαιρίες που έχουν στην ζωή τους να έρθουν σε επαφή με την φύση, εφόσον το σπίτι και το σχολικό περιβάλλον δεν τους παρέχει αυτή την ευκαιρία. Για τον λόγο αυτό προτρέπει τους γονείς να φέρουν τα παιδιά τους σε επαφή και αγάπη με αυτό.

*Ελευθερώστε τα παιδιά, αφήστε τα να παίζουν καλά, αφήστε τα να ξεμείνουν όταν βρέχει, να βγάλουν τα παπούτσια τους όταν βρουν λίμνες νερού και όταν το γρασίδι των λιβαδιών είναι υγρό με τη δροσιά αφήστε τους να τρέξουν με γυμνά πόδια και*

καταπατηθείτε πάνω του. Αφήστε τους να ηρεμήσουν όταν το δέντρο τους προσκαλεί να κοιμούνται στη σκιά του. Αφήστε τους να φωνάζουν και να γελάσουν όταν ο ήλιος τους ξυπνά το πρωί, καθώς ξυπνάει κάθε άλλο ζωντανό πλάσμα που διαιρεί την ημέρα του ανάμεσα στο ξύπνημα και τον ύπνο. (Montesory, 1988: 100)

Οι βασικές αρχές της παρούσας παιδαγωγικής προσέγγισης, όπως παρουσιάζονται από το Μοντεσσοριανό εργαστήριο είναι οι εξής (Μοντεσσοριανή Σχολή Αθηνών, χ.χ.) :

1. Ο εκπαιδευτικός έχει συνείδηση της παιδαγωγικής του αποστολής και προσαρμόζει τις νέες καταστάσεις της σχολικής αγωγής στην μαθησιακή διαδικασία.
2. Η μάθηση γίνεται με ελεύθερη επιλογή ασχολιών από τα παιδιά, μέσα από το επιστημονικά οργανωμένο περιβάλλον του σχολείου, όπου υπάρχει πλούσιο παιδαγωγικό υλικό, γι' αυτό δε χρειάζεται μελέτη στο σπίτι.
3. Το σχολείο σέβεται την ατομικότητα κάθε παιδιού και κατά συνέπεια η αγωγή είναι συνήθως εξατομικευμένη, για να ακολουθείται ο προσωπικός ρυθμός του παιδιού και να λαμβάνονται υπόψη οι ανάγκες και οι ιδιαιτερότητες του.
4. Οι ομαδικές εργασίες και η ελευθερία των παιδιών να συνεργαστούν μεταξύ τους με σιγανή φωνή μέσα στην τάξη, όταν εκείνα το επιλέξουν, καλλιεργεί την κοινωνικοποίηση τους. Οι μαθητές μαθαίνουν να σέβονται και να τηρούν τους κανόνες της εκπαιδευτικής κοινότητας σ' ένα κλίμα δημοκρατικό.
5. Στο σχολείο επικρατεί κλίμα αποδοχής και ψυχικής ηρεμίας, ώστε να μπορέσουν τα παιδιά να αναπτύξουν τον ψυχικό και πνευματικό τους κόσμο.
6. Η αξιολόγηση δε γίνεται με βαθμούς συγκρίσεις κι επαίνους. Τα παιδιά μαθαίνουν ν' αγαπούν τη μάθηση και την εργασία. Η εσωτερική ικανοποίηση για κάθε καινούρια κατάκτηση αποτελεί κίνητρο για μάθηση. Με μεγάλη ευχαρίστηση τα παιδιά αποκτούν γνώσεις που είναι οι βάσεις για την εκπαίδευσή τους στην δευτεροβάθμια και τριτοβάθμια εκπαίδευση. Δεν καλλιεργείται η αποστήθιση αλλά η βαθιά κατανόηση εννοιών.

Οι ενήλικες επιβάλλουν στο παιδί αυτό που εκείνοι θεωρούν σωστό, διαμορφώνοντας περιβάλλοντα παιχνιδιού κατασκευασμένα από τον ενήλικο μυαλό, στερώντας έτσι την ελευθερία της ανακάλυψης και της δράσης στα παιδιά. Οι ειδικά κατασκευασμένοι χώροι ψυχαγωγίας (παιδότοποι, χώροι απασχόλησης, κέντρα προσχολικής αγωγής) στερούν πολλά από αυτά που προσφέρει ελεύθερα το φυσικό

περιβάλλον. Η κοινωνία, συνολικά, διδάσκει στους νέους ότι τα πάντα αποτελούν προϊόν ανθρώπινης κατασκευής, κάνοντας την ανθρώπινη εμπειρία φτωχή, εμποδίζοντας την ανάπτυξη των αισθήσεων (Loun, 2005). Σε αυτό το σύγχρονο κοινωνικό πρόβλημα, οι παιδαγωγοί των Μοντεσσοριανών Κέντρων Εκπαίδευσης υποστηρίζουν ότι η ανάπτυξη της ενσυναίσθησης για το περιβάλλον πρέπει να γίνει με την επαφή των ίδιων των παιδιών με αυτό, αφού πρώτα το σεβαστούν, το αγαπήσουν και θελήσουν να το προστατεύσουν νιώθοντας κομμάτι αυτού, επισφραγίζοντας την προστασία του πλανήτη μας για τις επόμενες γενιές. Μέχρι και σήμερα, σε πολλές χώρες του κόσμου τα Μοντεσσοριανά Κέντρα Εκπαίδευσης έχουν μεγάλη απήχηση. Ιδιαίτερα τα τελευταία χρόνια που ο άνθρωπος έχει απομακρυνθεί περισσότερο από ποτέ από την φύση εξαιτίας της αυξανόμενης τεχνολογίας, κάνοντας έτσι το συνολικό έργο της Μοντεσσόρι διαχρονικό

### 3.2.1. Μοντεσσοριανή Εκπαίδευση.

Βασική προϋπόθεση για την λειτουργία των Μοντεσσοριανών Κέντρων Αγωγής είναι το παιδαγωγικό προσωπικό που πρέπει να αποτελείται από κατάλληλα κατηρτισμένους ενήλικες που έχουν σεβασμό στην ανθρώπινη φύση (κατ επέκταση και στο φυσικό περιβάλλον) μπορούν να οδηγήσουν τα παιδιά να "επιθυμούν την ειρήνη επειδή την βιώνουν μέσα τους" (McFarland, 2004:24). Οι πρώτες Μοντεσσοριανές διαλέξεις στην Ελλάδα ξεκίνησαν το 1921, υπό την αιγίδα της Βασιλίσσης Σοφίας, της Βασιλομητόρος. Το 1929 η Μοντεσσόρι δημιουργεί τον Διεθνή Μοντεσσοριανό Σύνδεσμο, (AMI) με έδρα το Άμστερνταμ. Από τότε μέχρι και σήμερα έχουν δημιουργηθεί πάμπολλα Μοντεσσοριανά κέντρα εκπαίδευσης ανά τον κόσμο, προσφέροντας μεγάλη γκάμα επιμορφωτικών κι εκπαιδευτικών προγραμμάτων για βρεφονηπιοκόμους, νηπιαγωγούς και δασκάλους, όπως στην Αμερική και σε πολλές Ευρωπαϊκές χώρες. Στην Ελλάδα λειτουργεί Το Μοντεσσοριανό Εργαστήριο, το οποίο ξεκίνησε το 2002 υπό την αιγίδα του AMI, με διευθύντρια την κ. Ειρήνη Φαφαλιού. Όλες οι καταρτίσεις που προσφέρονται στα κέντρα AMI έχουν ουσιαστικά την ίδια δομή. Το σεμινάριο απευθύνεται σε άτομα που θέλουν να μάθουν περισσότερα για την Μοντεσσοριανή προσέγγιση (εκπαιδευτικούς, επαγγελματίες, γονείς κ.τ.λ.) καθώς και σε άτομα που σκέφτονται να παρακολουθήσουν την πλήρη Μοντεσσοριανή κατάρτιση για νηπιαγωγούς. Η πλήρης

Μοντεσσοριανή κατάρτιση στην Ελλάδα έχει διάρκεια 2 χρόνια μερικής απασχόλησης. Το σεμινάριο συμπεριλαμβάνει 60 ώρες διδασκαλίας στο «Μοντεσσοριανό Εργαστήριο» που βρίσκεται στο κέντρο της Αθήνας όπου θα γίνει εισαγωγή στα χαρακτηριστικά και στις ανάγκες του παιδιού στο 1ο Στάδιο Ανάπτυξης (0-6 χρόνων), δίνοντας ιδιαίτερη έμφαση στη σημασία της κίνησης και στην ανάπτυξη της γλώσσας. Εξετάζοντας τι σημαίνει η ανεξαρτησία, η αυτοπειθαρχία και η κοινωνικοποίηση σε ένα Μοντεσσοριανό Νηπιαγωγείο. Προσφέροντας την ευκαιρία για κατασκευές από συγκεκριμένο υλικό και εξάσκηση ορισμένων τεχνικών που είναι χρήσιμες για τα παιδιά της προσχολικής ηλικίας. Τέλος, με 8 ώρες παρατήρησης εκτός κέντρου, όπου δίνονται συγκεκριμένες οδηγίες για την παρατήρηση, η οποία θα γίνεται είτε παράλληλα με την κατάρτιση είτε μετά. Στο σεμινάριο γίνεται αναφορά σε όλα τα βιβλία της Μαρίας Μοντεσσόρι.

*Η Μοντεσσοριανή εκπαίδευση απαιτεί αυστηρή πειθαρχία, θεωρώντας πως ο νηπιαγωγός κατέχει μεγάλη ευθύνη απέναντι στο άτομο και την κοινωνία. Για τον λόγο αυτό ο εκπαιδευόμενος, πρέπει να είναι ώριμος και οξυδερκής ενήλικας, ο οποίος κοπιάζει χωρίς προσωπικό απώτερο σκοπό, αλλά με ακεραιότητα, δέσμευση και πίστη στο καλό που πηγάζει από κάθε παιδί. Η εκπαίδευσή μας, ουσιαστικά, είναι μία διαδικασία επαναπροσδιορισμού, όπου ο φοιτητής αρχίζει να ανακαλύπτει στον εαυτό του τις βαθιές αλήθειες των φυσικών νόμων της ανάπτυξης: πώς η ανάπτυξη υπηρετείται καλύτερα, μέσα από την παρατήρηση, τη μη παρεμβατικότητα και τον σεβασμό - τους τρεις πυλώνες της Μοντεσσοριανής προσέγγισης. Η Μοντεσσόρι πίστευε πως η προετοιμασία του δασκάλου οφείλει να πραγματοποιείται σε δύο επίπεδα: Αρχικά είναι η Τεχνική Προετοιμασία, αυτή αφορά την «απόκτηση γνώσης και πολιτισμού», η οποία εμπεριέχει όλες τις πληροφορίες που θα χρειαστεί ο Μοντεσσοριανός δάσκαλος, ούτως ώστε να χρησιμοποιήσει το διδακτικό υλικό με τον κατάλληλο τρόπο για κάθε παιδί. Με άλλα λόγια, ο δάσκαλος χρειάζεται να μελετήσει όχι μόνο το υλικό, αλλά και την ανάπτυξη του ανθρώπου ούτως ώστε να κατανοεί καλά τις σωματικές, συναισθηματικές και νοητικές ανάγκες του παιδιού από τη βρεφική ηλικία έως την ενηλικίωση. Κατά τη διάρκεια της εκπαίδευσής μας, εξελισσόμαστε σε εξειδικευμένους και οξύνοες παρατηρητές των παιδιών, μαθαίνοντας την τεχνική της αντικειμενικής και ακριβούς παρατήρησης. Μαθαίνουμε να παρατηρούμε όχι μόνο το παιδί ως σύνολο, αλλά και τις λεπτομέρειές του: πώς χρησιμοποιεί τα χέρια του, πώς στέκεται στα πόδια του, την ευθυγράμμιση του σώματός του. Όλη μας η δουλειά βασίζεται στην παρατήρηση – είναι*

*ίσως το πιο σημαντικό εργαλείο για τον μοντεσσοριανό δάσκαλο, που στόχος του είναι να προσφέρει την κατάλληλη βοήθεια, στην κατάλληλη στιγμή. (Φαφαλιού, 2014)*

### 3.3. Τα σχολεία του δάσους:

Η φιλοσοφία των forest schools (Σχολεία του Δάσους) ξεκίνησε τη δεκαετία του 1950 στη Δανία, αν και οι πρώτες θεωρίες εμφανίστηκαν το 19ο αιώνα στην Σουηδία. Το πρώτο δασικό σχολείο δημιουργήθηκε στη Δανία, το 1954 με την ιδέα μιας μητέρας η οποία τακτικά μάζευε τα παιδιά της γειτονίας και πήγαιναν στο δάσος για παιχνίδι. Εκεί διαπίστωσε η ίδια τα θετικά ερεθίσματα και αποτελέσματα που είχαν από το φυσικό περιβάλλον. Σε συνεργασία με τους γείτονες και με πρωτοβουλία των υπόλοιπων γονέων δημιουργήθηκε το πρώτο δασικό σχολείο. Μερικά χρόνια αργότερα, το 1968, στο Wiesbaden της Γερμανίας μια ομάδα ενηλίκων και παιδιών ξεκίνησε πεζοπορίες ιδιωτικά. Σε βάθος χρόνου, αυτή η απλή πεζοπορία μετατράπηκε σε νηπιαγωγείο πεζοπορίας, αναγνωρισμένο από το κράτος και ξεκίνησε να λειτουργεί το 1993, στο Flensburg. Είχε ως πρότυπο και διαμορφώθηκε σύμφωνα με τα δασικά σχολεία της Δανίας.

Η προσέγγιση υιοθετήθηκε ευρέως στη Δανία κατά τη δεκαετία του 1970 και του 1980 ως λύση για τον αυξημένο αριθμό των δανικών γυναικών που εισέρχονται στο εργατικό δυναμικό και την έλλειψη εσωτερικών εγκαταστάσεων για παιδιά προσχολικής ηλικίας. Το 1993 μια ομάδα νοσηλευτών και καθηγητών από το Bridgewater College, Somerset, επισκέφθηκε τη Δανία για να εξετάσει το υπαίθριο δασικό προσχολικό σύστημα το οποίο έκτοτε διαπέρασε τον τομέα εκπαίδευσης της Σκανδιναβίας. Κατά την επιστροφή τους στο Ηνωμένο Βασίλειο, οι βρεφονηπιακοί βρεφονηπιακοί σταθμοί της Bridgewater ανέπτυξαν το δικό τους Πρόγραμμα Δασικών Σπουδών με τα παιδιά που παρακολούθησαν το βρεφονηπιακό κολλέγιο. Έχουν πιστωθεί με την πρωτοπορία στην έννοια της δασικής σχολής στο Ηνωμένο Βασίλειο. Τα δασικά σχολεία έφθασαν στην Ουαλία το 2000 και στη Σκωτία το 2003. Η Ένωση δασικών σχολείων της Βόρειας Ιρλανδίας ιδρύθηκε το 2011 και η πρώτη εκπαίδευση που έφτασε στη Δημοκρατία της Ιρλανδίας το 2013. Το 2002 πραγματοποιήθηκε η πρώτη Εθνική Συνδιάσκεψη Δασικών Σχολών στο Ηνωμένο Βασίλειο όπου ο πρώτος ορισμός του δασικού σχολείου σύμφωνα με τους επαγγελματίες του Ηνωμένου Βασιλείου διαμορφώθηκε ως : «Μια εμπνευσμένη

διαδικασία που προσφέρει στα παιδιά, τους νέους και τους ενήλικες τακτικές ευκαιρίες για να επιτύχουν, να αναπτύξουν εμπιστοσύνη και αυτοεκτίμηση μέσω πρακτικών μαθησιακών εμπειριών σε ένα τοπικό δασικό περιβάλλον». (History Of Forest School International, 2011)

Στην συνέχεια επεκτάθηκαν και σε άλλες σκανδιναβικές χώρες και στον Καναδά. Πλέον, λειτουργούν πάνω από 80 νηπιαγωγεία στη Δανία ,ισότιμα με τα συμβατικά και πάνω από 1.500 στην υπόλοιπη Ευρώπη. Στην Ελλάδα, το πρώτο σε λειτουργία σχολείο ξεκίνησε το Σεπτέμβριο του 2018.

Σύμφωνα με την Monika Herr-Horpenhtaler (2019) η βασική παιδαγωγική αρχή είναι η ίδια η φύση. Τα παιδιά μέσω της μόνιμης παραμονής τους εκεί, νιώθουμε αλληλοεξαρτώμενα από αυτή. Μαθαίνουν να είναι μέρος της ως ξεχωριστές οντότητες. Λόγο της συναισθηματικής σχέσης που αναπτύσσουν με την σταθερή και καθημερινή επαφή μαζί της, μαθαίνουν να την σέβονται, να την αγαπούν και να την προστατεύουν. Ταυτόχρονα αποκτούν σύνεση και προσοχή για τα συναισθήματα τους για τα φυτά, τα ζώα, το έδαφος και το στοιχείο του νερού. Η δυνατότητα του απεριόριστου χώρου, χρόνου και της σιωπής που υπάρχει στο δάσος επιτρέπει στα παιδιά να αναπτύσσονται σε ένα περιβάλλον ήρεμο και ισορροπημένο ,παραμένοντας σταθερά συγκεντρωμένοι σε οτιδήποτε τους ενδιαφέρει.. Δημιουργούν, μαθαίνουν, βιώνουν και ανταποκρίνονται σε διαφορετικές συνθήκες καθημερινά. Στις δύσκολες καιρικές καταστάσεις που δημιουργούνται από την ποικιλομορφία των καιρικών συνθηκών στο ετήσιο κύκλο, τα παιδιά συνειδητοποιούν τις συνεχώς μεταβαλλόντες καταστάσεις της ζωής. Επιπρόσθετα, μέσω αυτών των συνθηκών μαθαίνουν τα προσωπικά τους όρια, να επαγρυπνούν και να φροντίζουν τον εαυτό τους, αναπτύσσουν το θάρρος και την εμπιστοσύνη στις δικές του ικανότητες, αλλά ταυτόχρονα και για την ομάδα. Συνοψίζοντας όλα τα θετικά που προσφέρει το σχολείο του δάσους η Monika Herr-Horpenhtaler, καταλήγει πως τα δασικά νηπιαγωγεία είναι τα πιο καινοτόμα, οικολογικά και οικονομικά εκπαιδευτικά ιδρύματα του παρόντος και του μέλλοντος.

Πιο συγκεκριμένα, στο συγκεκριμένο μοντέλο προσχολικής αγωγής οι γνώσεις λαμβάνονται με βιωματικές δραστηριότητες και πειραματισμό στο δάσος , ανακαλύπτοντας έτσι τον ίδιο τους τον εαυτό αλλά και το φυσικό περιβάλλον. Άλλωστε τα παιδιά των συγκεκριμένων ηλικιών μαθαίνουν συμμετέχοντας, βιωματικά. Μέσω της αξιοποίησης του φυσικού περιβάλλοντος ενισχύεται η συνεργασία και η ομαδικότητα,



αναπτύσσουν την ικανότητα για ενσυναίσθηση, την αγάπη και την προσφορά για τον συνάνθρωπο ελεύθερα, μέσα από τις καταστάσεις. Λαμβάνουν όλοι μαζί αποφάσεις και ψάχνουν λύσεις στα προβλήματα που αντιμετωπίζουν, ενισχύοντας έτσι την αυτοπεποίθησή τους. Μαθαίνουν να σέβονται τον συνεργάτη αλλά και τη φύση.

Σε ατομικό επίπεδο, μαθαίνουν να διαχειρίζονται την ελευθερία τους, να συγκεντρώνονται στην πραγματοποίηση μια δράσης με τελικό στόχο, να ξεπερνούν τους κινδύνους και να μπορούν να διαχειρίζονται όλες τις καταστάσεις, βρίσκοντας τις λύσεις μόνοι τους και έτσι οδηγούνται στην αυτογνωσία. Χτίζουν τις βάσεις για την διαχείριση των μελλοντικών καταστάσεων στην ενήλικη ζωή. Αυτοβούλως επιλέγουν αυτό που τους ενδιαφέρει περισσότερο και βρίσκουν τις κλήσεις και τα ταλέντα τους. Μαθαίνουν για τις ιδιότητες των υλικών, την φυσική, την χημεία, την αριθμητική μέσα από την πράξη. Δημιουργούν με κάθε υλικό, λαμβάνοντας υπόψη τους τις χωροταξικές διαστάσεις και την γεωμετρία.

Από τα σχολεία του δάσους λείπει το άγχος και ο ανταγωνισμός. Σύμφωνα με την Χρυσσοτομίδου (2016) τα σχολεία αυτά έχουν θετικές επιδράσεις στην πνευματική υγεία των παιδιών. Συγκεκριμένα αναφέρουν ότι "η επαφή των παιδιών με τη φύση ευνοεί τις ακαδημαϊκές τους επιδόσεις, ενώ ταυτόχρονα βελτιώνει τη συγκέντρωση και αυτοπεποίθησή των μαθητών. Η εκπαιδευτική διαδικασία σε εξωτερικό χώρο γίνεται τρόπος ζωής". Η Sue Stamp, διευθύντρια στο βρετανικό σχολείο Long Grendon, έχει παρατηρήσει σημαντικές αλλαγές σε παιδιά τα οποία στο σχολικό περιβάλλον είχαν χαμηλές επιδόσεις, ενώ στο εξωτερικό αναλάμβαναν ηγετικές θέσεις. *"Τα σχολεία αυτά δέχονται όλα τα παιδιά χωρίς αποκλεισμούς, ανεξάρτητα από το φύλο, το πολιτιστικό υπόβαθρο, την κοινωνική τάξη ή και την αναπηρία τους. Η φύση δεν έχει καθορίσει όρια ή προτιμά ορισμένα παιδιά, όλα τα παιδιά συναντιούνται εκεί χωρίς προκαταλήψεις και στόχους ως μέρος για την πολυδιάστατη ανάπτυξη τους."* ( POLSTER R., HERBERT/HÜTHER & GERALD ,2013)

Όλοι οι παιδαγωγοί των σχολείων του δάσους λειτουργούν σύμφωνα με τους παρακάτω 4 παράγοντες ( Kollner, S. , Leinert, C. 1999):

1. Αναγνωρίζουν το παιδί ως ξεχωριστή προσωπικότητα με ατομικά χαρακτηριστικά στην προσωπικότητα και στην ανάπτυξη του. Δεν το κρίνουν από το τι κατέχει, τι μπορεί ή τι κάνει αλλά από την εσωτερική ισορροπία των σκέψεων, των αισθήσεων και των δράσεων του, μέσω της οποίας ενισχύεται η ανεξαρτησία του

και η αυτοεκτίμηση του.

2. Γνωρίζουν όλες τις κοινωνικές σχέσεις και συνήθειες που έχει το παιδί εκτός του σχολικού πλαισίου που συμβάλουν στην διαδικασία ανάπτυξης του .
3. Οι στόχοι της μάθησης συνδέονται με το αναπτυξιακό στάδιο του κάθε μαθητή ξεχωριστά την εκάστοτε χρονική στιγμή της υλοποίησής του.
4. Ο παιδαγωγός θέτει στόχους, προτείνει τρόπους και μέσα, κάνει κριτική και αξιολογεί την δράση και τα αποτελέσματα της εκπαιδευτικής διαδικασίας και επαναπροσδιορίζεται.

Στην Γερμανία, σύμφωνα με τα εγχειρίδια της DGUV (Mit Kindern im Wald, 2008) υποστηρίζουν ότι οι μαθητές των δασικών σχολείων, που ξεπερνούν τα 1500 σε λειτουργία, έχουν λιγότερα ατυχήματα σχετικά με τους μαθητές μιας τάξης. Επιπλέον, έχουν παρατηρήσει ότι αρρωσταίνουν σπάνια κατά την διάρκεια του χρόνου, εμφανίζουν λιγότερες αλλεργίες, καθώς και ότι γίνονται πιο ανθεκτικά στις μολυσματικές ασθένειες λόγω του ανοικτού εξωτερικού περιβάλλοντος

Μια ομάδα παιδιών αποτελείται συνήθως από 22παιδιά ,ηλικίας 3-6 ετών με 2 παιδαγωγούς .Οι παιδαγωγοί πρέπει να έχουν πτυχίο δασικής εκπαίδευσης και να παρακολουθούν τακτικά σεμινάρια και μετεκπαιδύσης σχετικά με τον τομέα. Αρκετοί από αυτούς προέρχονται από διαφορετικά επαγγέλματα προσφέροντας παιδαγωγική πολυμορφία, η οποία ενισχύει την παιδαγωγική πρακτική. Λόγω του ότι οι συνθήκες πλαισίου αλλάζουν ανάλογα την περιοχή και την χρονική στιγμή, η εκπαίδευση που λαμβάνουν οι παιδαγωγοί στηρίζεται κυρίως στους τρόπους ένταξης και υλοποίησης κάθε δράσης, στα αποτελέσματα που μπορεί να προσφέρει στην εκπαιδευτική διαδικασία αλλά και στο παιδαγωγικό θεωρητικό υπόβαθρο στο οποίο στηρίζεται. Δεν υπάρχει μια ενιαία ή κατευθυντήρια γραμμή, όμως όλα στοχεύουν στην ολιστική, βιωματική, περιβαλλοντική εκπαίδευση, στη φυσική αγωγή και μάθηση βασισμένη στην πρακτική προβολή και πράξη που λαμβάνει δράση στο φυσικό περιβάλλον. Με παιδαγωγικές γνώσεις, κριτική αντίληψη και εμπειρία οι παιδαγωγοί έχουν σαν πρωταρχικό στόχο την κάλυψη των ατομικών αναγκών των μαθητών. Το πλαίσιο μάθησης διαμορφώνεται προσανατολισμένο από το παιχνίδι, κατά την διάρκεια του οποίου οι παιδαγωγοί παρατηρούν και επεμβαίνουν μόνο όταν κρίνουν επικίνδυνη για την υγεία και την ασφάλεια των παιδιών, μια κατάσταση. Οι παιδαγωγοί των δασικών σχολείων υποστηρίζουν ότι η εστίαση στο παιχνίδι, στην εξερεύνηση και στην

ανακάλυψη, χωρίς την συνεχή παρέμβαση των ενηλίκων βοηθά στις εσωτερικές διεργασίες που κάνει το ίδιο το παιδί με τον εαυτό του βοηθά το στην ενίσχυση της αυτοδυναμίας του. (Kane, A. , Kane, J. , 2019)

Στις μελέτες για τα σχολεία του δάσους έχουν εκφραστεί αρκετές σπουδαίες παρατηρήσεις .Σύμφωνα με τους POLSTER R., HERBERT/HÜTHER & GERALD (2013) τα παιδιά θεωρούνται εξωτερικά εύπλαστα και ευθύνονται τα ίδια για την ανάπτυξη τους σύμφωνα. Για τον λόγο αυτό, η εκπαίδευση θα πρέπει να τους προσφέρει όσες περισσότερες ευκαιρίες μπορεί για να αποκτήσουν διαφορετικές αισθητικές εντυπώσεις που θα οδηγήσουν στην ανακάλυψη και διαμόρφωση των ενδιαφερόντων των παιδιών. (KNAUF, TASSILO/DÜX, GISLINE/SCHLÜTER, DANIELA, 2007). Θα καταφέρουν να αναπτύξουν τα ταλέντα τους, να έρθουν σε επαφή μαζί τους ανενόχλητα και παιχνιδιάρικα να αλληλεπιδράσουν με τους συνομηλίκους τους. (Casey, 2011)

Η φύση από μόνη της προσφέρει πολλά βασικά υλικά όπως : οι πέτρες, τα ξύλα, το χώμα τα μέρη των φυτών κ.α., τα οποία αλλάζουν συνεχώς ανάλογα με τις καιρικές και εποχιακές συνθήκες προσφέροντας μια πολυαισθητική σειρά παιχνιδιών που μπορούν να δημιουργήσουν τα παιδιά δίνοντας νόημα στο υλικό και μετατρέποντάς το σε ό,τι τους επιτρέπει η φαντασία τους εν αντίθεση με τα κατασκευαστικά παιχνίδια του εμπορίου. Προσφέροντας επιπλέον χρήσιμα υλικά, όπως η κόλλα, ο σπάγγος και το ψαλίδι τα παιδιά συνθέτουν ποικιλόμορφες κατασκευές και υλικά που εντάσσουν στο αυτό-οργανωμένο τους παιχνίδι. Τα περισσότερα σχολεία έχουν μαζί τους ένα τρέιλερ ή μια καλύβα μέσα στην δασική περιοχή, γεμάτη με υλικά που ανάλογα τις καιρικές συνθήκες μπορούν να χρησιμοποιήσουν. Κατά κανόνα οι εκπαιδευτικοί πρέπει να παραμένουν έξω από την καλύβα. Επιπρόσθετα οι φυσικές αλλαγές που συμβαίνουν στα φυσικά υλικά προσφέρουν την δυνατότητα κατανόησης πολλών φαινομένων, προσφέροντας ευκαιρίες για πολύπλοκη γλωσσική και εννοιολογική ανάπτυξη. (May, 2015). Ακόμα και οι εναλλαγές του καιρού στην διάρκεια μιας μέρας, από το ελαφρύ αερακί στον καυτό ήλιο προσφέρει αισθητικές εμπειρίες, οι οποίες διεγείρουν το παιδί ήπια , προσφέροντάς του συνεχώς κάτι καινούργιο για ανακάλυψη.

Σύμφωνα με μελέτες (Raith, Lude, 2014) τα παιδιά στο εξωτερικό περιβάλλον είναι λιγότερο επιθετικά και περισσότερο κοινωνικά μεταξύ τους καθώς συνεργάζονται, αλληλοϋποστηρίζονται και βοηθούν ο ένας τον άλλον μέσω της εντατικής επικοινωνίας που συμβαίνει καθημερινά στις δράσεις ρουτίνας πριν την είσοδο τους στο δάσος. Αυτό

εξηγείται από τον Hafner (2002), κατά τον οποίο οι άνθρωποι όταν εξαρτώνται ο ένας από τον άλλον στις δύσκολες καταστάσεις είναι πιο παραγωγικοί και συνεργάσιμοι .

Η συμμετοχή των γονέων στα συγκεκριμένα σχολεία είναι σημαντική. Γίνονται τακτικά ενημερώσεις και συναντήσεις για την ενημέρωση της εξέλιξης και των δράσεων των παιδιών. Αν κάποιοι γονείς επιθυμούν μπορούν να προσφέρουν και εθελοντική εργασία σε κάποια εργασία που μπορεί να προκύψει στον εκάστοτε χώρο. Επιπρόσθετα , οι γονείς συμμετέχουν τα παιδιά σε εξωτερικές επισκέψεις που μπορεί να κάνει κατά το σχολικό έτος το τμήμα (π.χ. σε κάποιο μουσείο, ζωολογικό κήπο, εκκλησία)( B.V.N.W., 2019).

Ιδιαίτερα σημαντική είναι η συνεργασία και η τήρηση των κανόνων από τους γονείς όσο αφορά την κατάλληλη ενδυμασία του παιδιού. Εξαιτίας της έκθεσής τους σε όλες τι καιρικές συνθήκες, θα πρέπει να είναι πολύ προσεγμένο το ντύσιμό τους με σκοπό να τους προφυλάσσει από το έντονο κρύο ή τον δυνατό ήλιο αλλά και να τους διευκολύνει στις δραστηριότητες τους. Θα πρέπει, λοιπόν να διαθέτουν: Σακάκι βροχής, σακάκι fleese και παντελόνια fleese για δροσερές μέρες. Τα παντελόνια πρέπει να ενισχυθούν στο κάτω μέρος και στα γόνατα, αντιανεμικό και αδιάβροχο μπουφάν, στολή χιονιού. σταθερά, καλά υποδήματα, χωρίς σανδάλια. Για το καλοκαίρι λεπτό αλλά μακρύ παντελόνι και μπλούζες σε φωτεινότερα δυνατά χρώματα και πάντα ένα κάλυμμα κεφαλής. Τέλος, το χειμώνα το παιδί θα πρέπει να ντύνεται με πολλές στρώσεις από λεπτές μπλούζες. Αυτό θα του επιτρέπει να προστατεύει από το κρύο και είναι επίσης ιδανικό για διακυμάνσεις της θερμοκρασίας, έτσι ώστε τα παιδιά να μπορούν να βγάλουν ρούχα όταν χρειάζεται ή να τα ξαναφορούν. Αυτό εμποδίζει το κρύο και την εφίδρωση.

Η καθημερινή ρουτίνα, είναι ιδιαίτερα σημαντική για τα σχολεία του δάσους διότι προσφέρει στα παιδιά συνοχή και ασφάλεια κατά την διάρκεια της ημέρας. Παρακάτω, παρουσιάζεται ενδεικτικά μια καθημερινή τυπική μέρα ( )( B.V.N.W., 2019):  
Πρωινή προσέλευση: (morgenkreis στα γερμανικά)

Τα παιδιά συγκεντρώνονται κάθε πρωί σε ένα συγκεκριμένο μέρος. Εκεί κάθονται ή στέκονται κυκλικά και αν τους το επιτρέπει ο καιρός ανάβουν φωτιά. Λένε καλημέρα, ορισμένα εποχιακά τραγούδια και ποιήματα. Ενδεχομένως και κάποιο λεκτικό παιχνίδι αν η ομάδα το επιθυμεί. Στην πορεία συζητούν κάποιο θέμα ή κάποια ενέργεια που τους απασχολεί ή έχει προσχεδιάσει και θέτει η παιδαγωγός. Τίθεται το ερώτημα

"Πού θα πάμε σήμερα και τι θα κάνουμε εκεί ; " Ακούγονται προτάσεις από την ομάδα και τέλος παίρνουν μια κοινή απόφαση. Πριν προχωρήσουν στην δράση, στο σημείο αυτό τρώνε το πρωινό τους κολατσιό.

Σχεδιασμένη Δράση:

Ο τρόπος με τον οποίο θα ενεργήσουν τα παιδιά διαμορφώνεται και προσαρμόζεται ανάλογα με τον αριθμό τους, τις ηλικίες, τις καιρικές συνθήκες, την διάρκεια που απαιτεί και τον βαθμό δυσκολίας που έχει. Σε ορισμένες δράσεις τα παιδιά έχουν μαζί τους σακίδια για να έχουν μαζί τους αντικείμενα χρήσιμα. Τα σακίδια δίνονται από την αρχή της δράσης, στον κύκλο συνάντησης. Στο αρχικό στάδιο, συζητούν βήμα- βήμα της προσχεδιασμένη δράση και χωρίζονται ατομικά ή ομαδικά με κάποιο σκοπό. Στο τέλος της δράσης τους δίνουν ραντεβού σε συγκεκριμένο σημείο συνάντησης (συνήθως εκεί όπου ξεκίνησαν.)

Στο σημείο αυτό τα παιδιά μπορούν να παίξουν όπως και με ότι θελήσουν. Τα υλικά που χρησιμοποιούν είναι από το φυσικό περιβάλλον: όπως πέτρες, ξύλα, χώμα, λάσπη, φύλλα, καρποί, φρούτα ,κορμοί δέντρων κ.α. Οι ελεύθερες κινητικές δράσεις μπορεί να είναι το τρέξιμο, η ανάβαση, η κατάβαση, το σκαρφάλωμα ή το κράτημα του σώματος από κάποιο δέντρο, το σπάσιμο ξύλων, το κουβάλημα αντικειμένου, το βύθισμα ή η επίπλευση στοιχείων στο νερό κ.α. Τα παιδιά μπορούν να ακούν συμβουλές από τους παιδαγωγούς που θα ενισχύσουν το ελεύθερο παιχνίδι τους μόνο συμβουλευτικά, υπολογίζοντας τις καταστάσεις και προσφέροντας κάποια βοήθεια χωρίς όμως να επέμβει στις διαδικασίες του παιχνιδιού. Μπορεί να προσφέρει υποστήριξη όπου τα παιδιά χρειάζονται.

Κλείσιμο ημέρας.

Στο σημείο αυτό, τα παιδιά μαζεύονται στον κύκλο επισκόπησης, που βρίσκεται από το σημείο αποχώρησης και συζητούν για την ημέρα που πέρασε. Πιθανά θέματα προς συζήτηση είναι :

- Πώς τους φάνηκε η μέρα;
- Αν κάτι τους άρεσε ιδιαίτερα κάτι ή τους ενόχλησε;
- Τι δεν λειτούργησε;
- Αν θα ήθελα κάποια βοήθεια και από ποιον;
- Τι παρατήρησαν;
- Αν θα ήθελαν να αλλάξουν κάτι; Να συνεχίσουν αύριο στο ίδιο σημείο ;

- Και άλλα παρόμοια θέματα προς ανασκόπησης και εκτίμηση.

Τέλος λένε το τραγούδι του αποχωρισμού και κάνουν σκέψεις για την αυριανή μέρα.  
Κλείσιμο ημέρας.

### 3.3.1. Εκπαίδευση Δάσους.

Υπάρχει ένα παγκόσμιο δίκτυο εκπαίδευσης των Σχολείων του Δάσους, όπως στο Καναδά, το Ηνωμένο Βασίλειο, την Σκανδιναβία κ.α. Το 2001 από την Sarah Blackwell, ιδρύθηκε η εκπαίδευση δασικών σχολών. Πρόκειται για εκπαιδευτικά προγράμματα που παρέχονται σε όλο τον κόσμο και απευθύνονται σε ομάδες επαγγελματιών ή και οργανισμών, προσφέροντας θεωρητικές και πρακτικές δεξιότητες σχετικά με την δασική εκπαίδευση, με πιστοποίηση εξωτερικής εκπαίδευσης. Η εκπαιδευτική ομάδα έχει ολοκληρώσει εκπαιδεύσεις σε όλη την Αγγλία, την Ουαλία, τη Σκωτία, τη Βόρεια Ιρλανδία, τη Γερμανία, τη Μαλαισία, την Ταϊλάνδη, την Ινδονησία, τις Ηνωμένες Πολιτείες, το Χονγκ Κονγκ, τη Νέα Ζηλανδία και την Αυστραλία. Επιπρόσθετα παρέχει μαθήματα εκπαίδευσης διαδικτυακά. (Forest Schools, 2019).

Κάνοντας μια ενδεικτική αναφορά στο εκπαιδευτικό σύστημα εκπαίδευσης των Δασικών Σχολείων στο Ηνωμένο Βασίλειο, το ποίο ξεκίνησε από το 1995 με μια ομάδα νοσηλευτών που εργαζόταν στο Bridgwater College, ξεκίνησε να εισάγει θεωρητικές προσεγγίσεις μεγάλων παιδαγωγών, όπως ο Πεσταλόζι και ο Φρέμπελ σχετικά με τα οφέλη που έχουν τα παιδιά στην ύπαιθρο. Από τότε μέχρι και το 2002 πολλά τοπικά κολέγια έδειξαν ενδιαφέρον για την συγκεκριμένη προσέγγιση με αποτέλεσμα την ίδρυση της Πρώτης Δασικής Σχολής στο Ηνωμένο Βασίλειο. Κατά την διάρκεια της οποίας εκφράστηκαν και οι βασικές αρχές της, οι οποίες το 2011 επαναπροσδιορίστηκαν βασισμένοι στις νέες εξελίξεις. Το 2008 ιδρύθηκε η ομάδα επαγγελματιών της Δασικής Σχολής (FSSIG), που ξεπερνούν τους 9000 εκπαιδευτές. Το 2012 ιδρύθηκε η Ένωση Δασικών Σχολείων (FSA) στο Elvaston Castle στο Derbyshire. (forestschoollassociation, 2019).

Η εκπαίδευση αποτελείται από 3 επίπεδα και προσφέρει μια τεράστια ποικιλία εμπειριών, δραστηριοτήτων και ιδεών, τα οποία είναι όλα εκεί για να υποστηρίξουν τους εκπαιδευόμενους στην ολιστική τους εξέλιξη για να οικοδομήσουν την εμπιστοσύνη, την ανθεκτικότητα, την ανεξαρτησία και τη δημιουργικότητά τους. Στο 1ο επίπεδο είναι

καθαρά εισαγωγική πορεία στην έννοια της δασικής σχολής. Αυτό είναι καλό για τους βοηθούς. Η εκπαίδευση επιπέδου 2 απευθύνεται στους βοηθούς της δασικής σχολής, μπορούν να βοηθήσουν πολύ περισσότερο τον αρχηγό του FS. Οι σπουδαστές επιπέδου 3 πρέπει να προετοιμάσουν και να εκτελέσουν ένα Πρόγραμμα FS 6 εβδομάδων στο πλαίσιο της εκπαίδευσής τους. Το πρόγραμμα των 6 εβδομάδων θα πρέπει να θεωρηθεί ως η αρχή/εισαγωγή ενός πιο μακροπρόθεσμου προγράμματος Δασικών Σχολών (Forest School Training, χ.χ.).

Από το 2016 μέχρι και σήμερα, πραγματοποιούνται εργαστήρια στην Ελλάδα, τα οποία προσεγγίζουν παιδαγωγικά τα Σχολεία του Δάσους και απευθύνονται σε εκπαιδευτικούς προσχολικής και Δημοτικής εκπαίδευσης, εμπυχωτές-εκπαιδευτικούς που εργάζονται σε περιβαλλοντικές ΜΚΟ κ.α. Διοργανώνονται από το Ιδιωτικό Σχολείο Παιχνιδαγωγείο, σε συνεργασία με την Inside Out Nature. Πρόκειται για μια οργάνωση κατάρτισης και παροχής συμβουλών της Δανικής Δασικής Εκπαίδευσης, που λειτουργεί από το 2000 από την Jane Williams- Siegfredsen, λέκτορας του Bridgwater College . Μέλος της συγκεκριμένης οργάνωσης είναι ο συντονιστής του Παιχνιδαγωγείου, κ. Μάρκος Ζάγκας-Τσακίρης, πτυχιούχος από το Πανεπιστήμιο της Μελβούρνης και του Πανεπιστημίου Αιγαίου, με μεγάλη εμπειρία σε περιβαλλοντικές εκπαιδεύσεις, συνεργασία με την Οργάνωση Γη και τους Πράκτορες του Πλανήτη.

Στα πλαίσια της συγκεκριμένης εκπαίδευσης, στόχος είναι η θεωρητική κατάρτιση της συγκεκριμένης παιδαγωγικής προσέγγισης, η πρακτική άσκηση και εμπειρία σε υπαίθριες δραστηριότητες και η κατανόηση των σταδίων ανάπτυξης των παιδιών καθώς και τρόπους/ πρακτικές ενίσχυσής της στην εκπαιδευτική διαδικασία. Τέλος, εξοικειώνονται με τεχνικές επίλυσης προβλημάτων αλλά και τρόπους συνεργασίας στα πλαίσια λειτουργίας του Δασικού Σχολείου. (Danish Forest & Nature School Course, 2019).

Η οργάνωση Inside Out Nature διοργάνωσε μαθήματα κατάρτισης σε όλο τον κόσμο, συμπεριλαμβανομένου του Ηνωμένου Βασιλείου, του Καναδά, της Αυστραλίας, της Ταϊβάν, της Ελλάδας και της Βουλγαρίας, και φιλοξένησε επαγγελματίες 23 διαφορετικών εθνικοτήτων στις εκπαιδεύσεις που γίνονται στη Δανία. (Inside Out Nature, 2019).

## 4. Καινοτόμα Προγράμματα Αξιοποίησης Φυσικού Περιβάλλοντος Ελλάδας

### 4.1. Κέντρα Προσχολική Εκπαίδευσης

**Πευκίτες:** Πρόκειται για το πιο πρόσφατο σε λειτουργία σχολείο, αφού ξεκίνησε εφαρμοσμένα πειραματικά προγράμματα το 2012 και επίσημα λειτουργεί ως Σχολείο του Δάσους από το Σεπτέμβριο του 2018, υπό την αιγίδα του Υπουργείου Παιδείας. Στόχος είναι η έγκριση από το Υπουργείο παιδείας για λειτουργία του νηπιαγωγείου (Φαναριώτη, 2018). Βρίσκεται στο Κρυονέρι Αττικής, στους πρόποδες του βουνού και του δάσους. Έχει τμήματα για την πρώιμη ηλικία (2 έως και 5,5 ετών) και για την μέση παιδική ηλικία (6 έως 12 ετών). Σχετικά με την προσχολική ηλικία τα τμήματα λειτουργούν καθημερινά από τις 8:30 το πρωί έως και τις 15:30 το μεσημέρι. Για τα παιδιά που ανήκουν στην πρωτοβάθμια εκπαίδευσης και ακολουθούν το συμβατικό σχολείο υπάρχουν προγράμματα το Σαββατοκύριακο που μπορούν να παρακολουθούν. (Πευτίκες, 2018)

Η ιδρύτρια του δασικού νηπιαγωγείου είναι η Βασιλική Κομπιλάκου, με γνώση στις Παιδαγωγική του Δάσους, σε συνεργασία με την Αθηνά Houng, με εμπειρία στο Forest International School της Γαλλίας. Ακολουθώντας το μεταρρυθμιστικό κίνημα της Παιδαγωγικής του σχολείου του Δάσους και επηρεασμένη από το Forest and nature του Καναδά, το Nature School της Αυστραλίας και το I ur och skur της Σουηδίας, θέτει ως στόχο την πλήρη ανάπτυξη των συναισθημάτων των παιδιών, την κινητική τους ολοκλήρωση και την καλλιέργεια του σεβασμού προς το συνάνθρωπο και την φύση μέσω του ελεύθερου παιχνιδιού και της κατά βούλησης μάθησης. Πιο συγκεκριμένα , στοχεύουν στην κοινωνική, κινητική και νοητική αντίληψη των παιδιών προσχολικής ηλικίας που πετυχαίνεται μέσω της δημιουργικής, κριτικής και αυτόνομης σκέψης τους. Η μάθηση γίνεται στην ύπαιθρο, χωρίς σχολικό κτήριο, με σταθερή συχνότητα της συγκεκριμένης ομάδας. Ο ρόλος των παιδαγωγών είναι να κατευθύνουν τις αυθόρμητες δράσεις των παιδιών χωρίς διδακτισμό, με παρατήρηση.

Στο παιδαγωγικό πρόγραμμα μπορούν να συμμετέχουν παιδιά με αυτισμό και



σύνδρομο down. Τα παιδιά αυτά μπορεί να τα βοηθήσει ένας σκύλος που υπάρχει στο σχολείο, ο οποίος έχει εκπαιδευτεί με το πρόγραμμα read. Το πρόγραμμα αυτό μαθαίνει το σκυλί να ακινητοποιείται δίπλα στο παιδί που έχει αδυναμίες συγκέντρωσης και ακουμπώντας το κεφάλι σου σε κάποιο σημείο του σώματος του συγκεκριμένου παιδιού να εκπέμπει ηρεμία και να το βοηθά Τα μαθήματα πραγματοποιούνται κανονικά με όλες τις καιρικές συνθήκες με την κατάλληλη ενδυμασία.

Τα σχολεία του δάσους παρέχουν στο παιδί την ελευθερία της αυτορρύθμισης. Στην συνέντευξη που έδωσε η κ. Κομπιλάκου (Πλιάκος, 2006), αναφέρει ότι:

"Θεωρώ ότι όλες αυτές οι κοινωνικές επιστρώσεις που έχουμε λάβει, στον σύγχρονο πολιτισμό δεν αφήνουν ένα γονέα να χαλαρώσει και να απολαύσει το παιδί του αυτή την ελευθερία. Η διαχείριση της ελευθερίας, θέλει εκπαίδευση. Ένα παιδί που καταδιώκεται από τους γονείς του, στο να φάει στο να ντυθεί και δεν αφήνεται να αυτορυθμιστεί, έχει συνέπεια να μην μπορεί να λειτουργήσει σε αυτό το χώρο. Θέλει χρόνο, και ο ίδιος ο γονέας δεν του τον προσφέρει αυτό τον χρόνο . Είναι ένα ίδιο κακό του δικού μας πολιτισμού που θέτει ότι για να είναι ένα παιδί ασφαλές πρέπει να δημιουργούμε διαρκώς ασφαλή περιβάλλοντα."

Οι γονείς θα πρέπει να εμπλακούν ενεργά στην διαδικασία της μάθησης, να εμπιστευτούν την παιδαγωγική του δάσους και τις παιδαγωγούς και να στοχεύουν στην ευτυχία του παιδιού τους ως ζητούμενο της μάθησης στην προσχολική ηλικία.

Σύμφωνα με το ρεπορτάζ που δόθηκε στην ενημερωτική εκπομπή του CNN Greece (Πλιάκος, 2016), από την υπεύθυνη του δασικού σχολείου, περιγράφοντας ένα ημερήσιο ενδεικτικό πρόγραμμα: *Η πρωινή προσέλευση πραγματοποιείται σε έναν κύκλο, που αν το επιτρέπει ο καιρός τα παιδιά θα ανάψουν μια φλόγα, στον οποίο θα συζητήσουν και θα τραγουδήσουν. Τα τραγούδια συνοδεύονται από κάποιο μουσικό όργανο, που μπορούν να παίξουν και τα ίδια τα παιδιά. Στην συνέχεια της ημέρας θα ξεκινήσει η περιπλάνηση στο δάσος στο οποίο θα αναζητήσουν ίχνη και φωλιές ζώων. Η παιδαγωγός έχει προγραμματισμένα κάποιο θέμα στο οποίο θέλει να αναφερθούν και να εξετάσουν , αν όμως το περιβάλλον δώσει άλλα ερεθίσματα στο ενδιαφέρον των παιδιών τότε ακολουθούν αυτό. Στην συνέχεια , αφηγούνται ιστορίες από τις εμπειρίες τους στο δάσος ή από την φαντασία τους. Έπειτα, φτιάχνουν το κολατσιό τους που το τρώνε ή στην φύση ή στο καταφύγιο που έχουν φτιάξει στο δάσος.*

Το **Τριανέμι**, το πρώτο Ελληνικό σχολείο που λειτουργεί από το Σεπτέμβριο του 2017 με προνήπιο, νηπιαγωγείο και τις 4 πρώτες τάξεις του Δημοτικού, με προοπτικές εξελίξεις για τις επόμενες τάξεις αναμένοντας την αδειοδότηση του Υπουργείου Παιδείας. Στεγάζεται στο Μαρούσι Αττικής με κτηριακές υποδομές και αυλή έκτασης 2 στρεμμάτων, αποτελείται από ένα βαθέσιο Δημοτικό σχολείο 144 μαθητών και ένα Νηπιαγωγείο 40 παιδιών. Βρίσκεται σε διεθνή επικοινωνία με την ανοικτή κοινότητα για Waldorf, ωστόσο προσαρμόζει αυτόνομα την προσέγγιση της ανάλογα των εκάστοτε συνθηκών. (Τριανέμι, 2019).

Το «**Σχολείο της Φύσης**», είναι ένας βρεφονηπιακός και νηπιακός σταθμός στη Θεσσαλονίκη. “Μέσα στη φύση γεννιέται η πιο καθαρή και ζωντανή σκέψη, μέσα σε αυτή το παιδί σκέφτεται παραστατικά, βιώνει τη χαρά και την απόλαυση που προσφέρει η κατάκτηση της γνώσης”, αναφέρουν στην αρχική σελίδα τους στο διαδίκτυο , δηλώνοντας την προσέγγιση τους. Επηρεασμένος από την παιδαγωγική του Πεσταλότσι , έχει ως παιδαγωγική αρχή την προσέγγιση της γνώσης μέσω των πολλαπλών νοημοσυνών. “Προσχολική αγωγή, για εμάς, σημαίνει εκπαίδευση στη ζωή και έτσι τα παιδιά εκπαιδεύονται στο να μαθαίνουν πώς να μαθαίνουν, στο να λύνουν προβλήματα, στο να μπορούν να εργάζονται σε project που έχουν επιλέξει ή να διεκπεραιώνουν δουλειές σε λαχανόκηπους και σε ζώα, στο να συνυπάρχουν και να αναλαμβάνουν ρόλους, στο να μαθαίνουν να συνεργάζονται κάτω από ένα κοινό στόχο, στο να βιώνουν το τι σημαίνει να είσαι πολίτης και τι σημαίνει να είσαι ηγέτης.”(Σχολείο της φύσης, 2019) Στόχος του είναι τα παιδιά να αποκτήσουν αξίες με αποτέλεσμα την αρμονική ζωή με τον εαυτό τους, την φύση και την κοινωνία

Ως συνέχεια αυτού του σχολείου δημιουργήθηκε, φέρνοντας μια μεγάλη αλλαγή στα μέχρι τώρα Ελληνικά Εκπαιδευτικά δεδομένα η δημιουργία του **Big Bag School** στην Θεσσαλονίκη. Στοχεύοντας στον ανασχεδιασμό της εκπαιδευτικής διαδικασίας, ένας νέος εκπαιδευτικός οργανισμός, όπου τα παιδιά θα μπορούν να μαθαίνουν βιωματικά μέσα από την φύση, την εξερεύνηση και την περιπέτεια έχει κάνει την αρχή του. Περιλαμβάνει καινοτόμες μεθόδους και πρακτικές αξιολόγησης, σεβόμενοι την προσωπικότητα, τις ανάγκες και τις επιθυμίες των μαθητών ως συνέχεια του Σχολείου της Φύσης. Το διεπιστημονικό πρόγραμμα διδασκαλίας σέβεται τους διαφορετικούς ρυθμούς των μαθητών και στοχεύει στην βαθιά κατανόηση της

δημοκρατίας. Ένα πρωτοποριακό μάθημα με την ονομασία Larp (Live Action Role Play), φερμένο από τα Σχολεία της Δανίας, δημιουργεί την ανάγκη για εμπλοκή στην μάθηση μέσω των παιχνιδιών ρόλων ( Big Bag School, 2019).

Ο **Παιδόκηπος Καρυδιά**, απευθύνεται σε παιδιά προσχολικής ηλικίας και βρίσκεται στην Κηφισιά Αττικής. Λειτουργεί από το 2001 με πρωτοβουλία ανθρώπων που γνωρίζουν την Παιδαγωγική Waldorf και την Ανθρωποσοφία. Οι παιδαγωγοί έχουν ειδικευμένες γνώσεις από σεμινάρια και ημερίδες των σχολών Waldorf, καθώς και ολοκληρωμένες σπουδές στην ευρυθμία. Ο παιδόκηπος διαθέτει άδεια λειτουργίας Παιδικού Σταθμού και έχει εξελιχθεί σε μια μη- κερδοσκοπική εταιρεία. Αποτελείται από μια ομάδα 20 παιδιών, ηλικίας 3-5 ετών. Καθιερωμένα μια φορά την εβδομάδα η ομάδα των παιδιών και παιδαγωγών μεταφέρεται στο δάσος Συγγρού, εκεί όπου τα παιδιά παίζουν, εξερευνούν, παρατηρούν, γευματίζουν και χαίρονται τις εναλλαγές της φύσης κάθε εποχή του χρόνου (Παιδόκηπος Καρυδιά, 2017).

Η **Ροδιά** είναι μια αυτοδιοικούμενη ομάδα τέχνης, που αποτελείται από τους παιδαγωγούς, τους γονείς και τα παιδιά. Λειτουργεί στο Βύρωνα Αττικής, από το 2006 με μια μικρή ομάδα ηλικίας 3ων έως 6 ετών και δυο παιδαγωγούς και με απογευματινές δράσεις με μεγαλύτερα παιδιά αλλά και ενήλικες στο χώρο που στεγάζεται αλλά και στο βουνό. Σύμφωνα με την επίσημη ιστοσελίδα του συλλόγου (Σύλλογος Ροδιά, 2019), σκοπός τους είναι :

- 1. Η καλλιέργεια και η προώθηση της παιδαγωγικής τέχνης με αφετηρία την παιδαγωγική Waldorf-Steiner σε μια ελεύθερη και ανοιχτή ερμηνεία και εφαρμογή αυτής στην ελληνική πραγματικότητα αλλά και σύμφωνα με τις σύγχρονες παιδοκεντρικές παιδαγωγικές θεωρίες. Τούτο, δεδομένου ότι η παιδαγωγική τέχνη έχει ως αποκλειστικό σκοπό την πολύπλευρη ανάπτυξη του κάθε παιδιού αφού με την εκπαίδευση το παιδί αναπτύσσει αρμονικά τη σκέψη, το συναίσθημα και τη θέλησή του, αποκτώντας έτσι μια ολοκληρωμένη και υγιή συγκρότηση.*
- 2. Η ενίσχυση κάθε ποιοτικής, πολιτιστικής και πνευματικής δραστηριότητας παιδιών και γονέων.*
- 3. Η λειτουργία πρότυπου χώρου πολιτιστικών και παιδαγωγικών δραστηριοτήτων, προγραμμάτων και εκδηλώσεων για παιδιά και ενήλικες.*

4. Η έκδοση βιβλίων και περιοδικού.

5. Η ηθική, πνευματική και κοινωνική εξύψωση των μελών του συλλόγου και η μεταξύ τους καλλιέργεια πνεύματος αλληλεγγύης, αλληλοβοήθειας και αγάπης.

Το **Dorothy Snot** ,είναι ένα Ιδιωτικό σχολείο για παιδιά 1 έως 6 ετών που εστιάζει στο ελεύθερο παιχνίδι, τον σεβασμό και την ελευθερία και λειτουργεί στο κέντρο της Αθήνας προσφέροντας την ευκαιρία στους μικρούς μαθητές να παίζουν σε μια αυλή έκτασης 710τμ. Επηρεασμένοι από την Μοντεσσόρι, τον Τζον Ντιούι , το Ρέτζιο Εμίλια και άλλους πιο σύγχρονους παιδαγωγούς αναγνωρίζει την αξία της ολόπλευρης ανάπτυξης με δράσεις ευχάριστες και διασκεδαστικές εμπνευσμένες από την ίδια την ζωή, φέρνοντας μια διαφορετική προσέγγιση στο χώρο της προσχολικής εκπαίδευσης. (Dorothy Snot, 2019).

Το **Σχολείο της Φύσης και των Χρωμάτων**, το γνωστό και ως σχολείο του Φουρφουρά, βρίσκεται Νοτιοανατολικά στο Ρέθυμνο Κρήτης. Έγινε γνωστό από τον διαφορετικό τρόπο λειτουργίας που ένταξε ο δάσκαλος του Νηπιαγωγείου και Δημοτικού Σχολείου, Άγγελος Πατσιάς. Ο ίδιος, όπως αναφέρει σε συνέντευξη του στο τοπικό κανάλι ΚρήτηTV (2017), παραιτήθηκε από το δημόσιο σχολείο στο οποίο εργαζόταν διότι ένιωθε ότι *“ξόδευα χρόνο στο να δικαιολογηθώ, όχι στο να δημιουργώ”*, έτσι αποφάσισε να αρνηθεί τον εβδομαδιαίο προγραμματισμό λειτουργίας του Υπουργείου Παιδείας και με τις τροποποιήσεις που διαμόρφωσε κατάφερε να γίνει δεκτός στην παγκόσμια λίστα Σχολείων Εναλλακτικής Εκπαίδευσης. Πιο συγκεκριμένα, οι δράσεις και οι κανόνες του συγκεκριμένου σχολείου διαμορφώνονται από τους ίδιους τους μαθητές, στοχεύοντας με την βιωματική και ολιστική εκπαιδευτική διαδικασία στην ανάπτυξη των επιμέρους τομέων ανάπτυξης: διανοητικό, σωματικό, συναισθηματικό και κοινωνικό (Πατσιάς Α., χ.χ.). Στο Νηπιαγωγείο τα παιδιά παίζουν με φυσικά υλικά δημιουργώντας τις δικές τους γωνιές και κατασκευές παιχνιδιού. Σύμφωνα με την συνέντευξη που έδωσε (Πανταζή, Α.,2014) αναφέρει:

*“Κάθε τάξη είναι υπεύθυνη για τη φροντίδα του δικού της περιβολιού. Καλλιεργούν βοτανόκηπους, θερμοκήπια, με στόχο την αυτοδιαχείριση. Κάποια προϊόντα καταναλώνονται από τους μαθητές, συμμετέχοντας οι ίδιοι στην μαγειρική διαδικασία και άλλα χρησιμοποιούνται για την κάλυψη των εξόδων του σχολείου, ενώ το μάθημα*

πολλές φορές βρίσκει χώρο δράσης στη φύση(...) Λασπωνόμαστε. Αν μπορούσαμε να μετακομίσουμε εντελώς το σχολείο και να το κάναμε "cabrio", θα το κάναμε.(..) Δεν στοχεύουμε πάντα στη γνώση. Κάποιες δραστηριότητες επιθυμούν αποκλειστικά τη διασκέδαση και το παιχνίδι. Κυρίως θέλουμε μέσα από καθετί που λέμε και πράττουμε να μπορούν τα παιδιά να εκφράζουν τη σκέψη και τα συναισθήματά τους."

Μια φορά την εβδομάδα, από την αρχή του σχολικού έτους, τα παιδιά του Νηπιαγωγείου μαζί με τα παιδιά της Α' και Β' Δημοτικού πηγαίνουν οργανωμένες εκδρομές στη φύση, εξερευνώντας συνεργατικά τους θησαυρούς της γης, σύμφωνα με τον δάσκαλό τους, προσφέροντας τους αυθεντικές εμπειρίες (Πατσιάς, Α., χ.χ.). Στόχος του είναι το σχολείο να δημιουργήσει την προσωπική ανάγκη των μαθητών για μάθηση μέσα από την ίδια την ζωή.

Είναι ευκαιρία τώρα που έχουν τρανταχτεί τα συστήματα παγκοσμίως να αναθεωρήσουμε και το δικό μας εκπαιδευτικό σύστημα ώστε να γίνει βιώσιμο και λειτουργικό, το κράτος μας για χάρη των μνημονίων, και εγώ δεν ξέρω τι, φέρεται αδικαιολόγητα. Οπότε περάσαμε στην αντάρτικη εκπαίδευση. Γνωρίζω πολλούς και φαντάζομαι θα υπάρχουν ακόμα περισσότεροι που μέσα σε όλες αυτές τις συνθήκες τραβάνε μπροστά με το δικό τους τρόπο πλάθοντας τους ανθρώπους που δε θα κάνουν τα λάθη του παρελθόντος. Κάποια στιγμή όλα θα πάνε καλά!

Το συγκεκριμένο σχολικό περιβάλλον, εκτός του ότι αποτελεί την ελπίδα για μελλοντικές αλλαγές στο εκπαιδευτικό σύστημα της χώρας μας, αποτέλεσε και πηγή έμπνευσης για την δημιουργία του ντοκιμαντέρ του για την ελευθεριακή εκπαίδευση και τα δημοκρατικά σχολεία. «Από το Φουρφουρά στο Σάμερχιλ» Μια ταινία ντοκιμαντέρ με κύριο θεματικό άξονα τις εναλλακτικές μορφές εκπαίδευσης, την ελευθεριακή παιδεία και τα δημοκρατικά σχολεία, από τα παιδιά για τα παιδιά (Η Μελίνα στα σχολεία των θαυμάτων, 2015).

## **Μοντεσσοριανά Κέντρα Εκπαίδευσης**

Στην Ελλάδα η θεωρητική προσέγγιση της Μ. Μοντεσσόρι είναι σε βάθος χρόνου πιο διαδεδομένη συγκριτικά με τις υπόλοιπες που αναφέρονται ως εναλλακτικές προσεγγίσεις. Στα συγκεκριμένα Κέντρα Αγωγής αξιοποιείται το φυσικό περιβάλλον και τα φυσικά υλικά στην διαδικασία της μάθησης καθημερινά ακολουθώντας παρόμοια

κατεύθυνση με τους δημόσιους και ιδιωτικούς Παιδικούς Σταθμούς της χώρας μας, όμως οι βασικές της αρχές την διαφοροποιούν σημαντικά από τα υπόλοιπα.

Λόγο του μεγάλου εύρους Μοντεσσοριανών Κέντρων Προσχολικής Εκπαίδευσης που υπάρχουν στην χώρα μας, θα αναφερθούν ορισμένα ενδεικτικά:

Από το 1950 μέχρι και σήμερα, λειτουργεί από την Μ. Γουδέλη το πρώτο **Μοντεσσοριανό Νηπιαγωγείο** στο Κολωνάκι, εκεί όπου στεγάζεται η Μοντεσσοριανή Σχολή Αθηνών. Διαθέτει και Δημοτικό Σχολείο στο οποίο φοιτούν παιδιά τα οποία στην Προσχολική Ηλικία έχουν αναπτυχθεί σύμφωνα με την Μοντεσσοριανή Αγωγή ως προϋπόθεση.

Το 1956 λειτουργούν τα Μοντεσσοριανά Σχολεία με Παιδικό Σταθμό, Νηπιαγωγείο και Δημοτικό και με Γυμνάσιο με την επωνυμία «**Παιδαγωγική Πρωτοπορία**», με έγκριση του Υπουργείου Παιδείας και είναι εγκεκριμένο από το Association Montessori International, στην Βαρυπόμψη Αττικής.

Από οικογένεια εκπαιδευτικών ιδρύθηκε και λειτουργεί το **Σπίτι των Παιδιών**, από το 1978 στα Μελίσσια Αττικής, από το 2013 στο Χαλάνδρι Αττικής και μελλοντικά στο Γέρακα, για παιδιά από 6 μηνών έως και 6 ετών.

Το 2006 μια ομάδα γονέων ίδρυσε την Αστική Μη Κερδοσκοπική Εταιρεία «**Το Μοντεσσοριανό Σπίτι Αλίμου**», το οποίο λειτουργεί σύμφωνα με το συγκεκριμένο εκπαιδευτικό σύστημα για παιδιά Προσχολικής και Νηπιακής ηλικίας.

Από το 2010, στην Κηφισιά Αττικής λειτουργεί το **Learning Steps** με εξειδικευμένο στην Μοντεσσοριανή Αγωγή προσωπικό για παιδιά Προσχολικής ηλικίας

Το σχολείο **Green School**, λειτουργούν από το Νοέμβριο του 2012 στο Καματερό Αττικής με παιδιά ηλικίας από 8 μηνών έως το νηπιαγωγείο.

Το **Montessori Community School**, ξεκίνησε να λειτουργεί το 2016, στη Λυκόβρυση Αττικής, για παιδιά περίπου από ενός έτους μέχρι και την ηλικία των 2,5 στην Βρεφική Κοινότητα και για παιδιά από 2,5ετών έως και την ηλικία των 6, στο Σπίτι των Παιδιών. Τα παιδιά μπορούν να μετακινηθούν ελεύθερα από την αίθουσα του σχολείου στο ειδικά διαμορφωμένο εξωτερικό περιβάλλον οποιαδήποτε στιγμή της ημέρας θελήσουν ελεύθερα.

Ένα ακόμη Μοντεσσοριανό περιβάλλον , είναι το **Montessori Way Of Life**, το οποίο λειτουργεί για παιδιά ηλικίας 2,5 έως 6, στην Αγία Παρασκευή Αττικής, από το 2017.

Όπως είναι φανερό με την πάροδο του χρόνου οι εκπαιδευτικές ανάγκες που δημιουργούνται από γονείς και εκπαιδευτικούς στρέφονται όλο και περισσότερο στις εναλλακτικές μεθόδους εκπαίδευσης όπως αυτή των Μοντεσσοριανών Σχολείων, με αποτέλεσμα την ραγδαία αύξηση αντίστοιχων Ιδιωτικών Κέντρων Προσχολικής Αγωγής

Στην ενδεικτική αναφορά αυτών δεν θα μπορούσε να λείπει η αναφορά στο αυτό-οργανωμένο από γονείς και εκπαιδευτικούς Ιδιωτικό Εκπαιδευτικό Κέντρο « **Μικρό Δέντρο που θα γίνει δάσος**». Η λειτουργία του ξεκίνησε τον Ιανουάριο του 2014 στο Κρυονέρι Θεσσαλονίκης, επηρεασμένο από την μοντεσσοριανή παιδαγωγική με βασικές αρχές τον σεβασμό στην ατομικότητα, στους προσωπικούς ρυθμούς, στις ανάγκες και στις επιθυμίες του κάθε μαθητή. Με ενσυναίσθηση, ειλικρίνεια και αποδοχή στοχεύουν μελλοντικά να ενταχθεί η ελευθεριακή εκπαίδευση στο Δημόσιο , μέσω των δράσεων τους σε συνεργασία με την ΕΔΕΥΚ.

Εστιάζοντας στο κομμάτι της αξιοποίησης και της σύνδεσης με την φύση, παραθέτω το αντίστοιχο μέρος από το παιδαγωγικό τους πλαίσιο (Αλλιώτικο Σχολείο, 2019):

*Ένα σχολείο δεν μπορεί παρά να είναι κοντά ή μέρος της φύσης, την οποία στερούνται στις πόλεις. «Παραιτηθήκαμε πρόθυμα από την ελευθερία μας και καταλήξαμε ν' αγαπάμε τη φυλακή μας και να την κληροδοτούμε στα παιδιά μας.» (Μοντεσσόρι,1981) Το παιδί αλληλεπιδρά με το φυσικό περιβάλλον, παίζει με ζώα και χρησιμοποιεί φυτά και καρπούς στο συμβολικό του παιχνίδι. Μαθαίνει για τη ζωή και το θάνατο των πλασμάτων γύρω του. Μπορεί να κινηθεί πιο ελεύθερα, χωρίς τη φασαρία της πόλης και τη βρωμιά των επιφανειών της έχοντας βγάλει τα παπούτσια του. Το χώμα δεν είναι βρωμιά, είναι η γη, που μπορείς να την σκάψεις, να την φυτέψεις, να την ποτίσεις, ακόμα πολλές φορές να την γευτείς. Η Μαρία Μοντεσσόρι πίστευε ότι τα παιδιά είναι οι μεγαλύτεροι θαυμαστές της φύσης και είναι χρέος του σχολείου να παρέχει τα κίνητρα για την εξερεύνησή της. Η εξερεύνηση της φύσης δε, ξυπνάει τη διαίσθηση του παιδιού, την ανάγκη του να φροντίσει τους άλλους, το φυτό ή το ζώο στο εδώ και στο τώρα όπου υπάρχει ανάγκη. Ακόμη και αν το σχολείο, για πρακτικούς λόγους, βρίσκεται σε κάποιο αστικό κέντρο, οι τακτικές εκδρομές στη φύση είναι αναπόσπαστο κομμάτι της εκπαιδευτικής διαδικασίας. Συνήθως, το εσωτερικό ενός σχολείου οργανώνουν οι ενήλικες και δεν παραδίδεται στη φύση. Αρχικά ο χώρος πρέπει να είναι ευάερος και ευήλιος με χαμηλά παράθυρα, που επιτρέπουν στο παιδί να βλέπει*

έξω. Η δυνατότητα της ελεύθερης αλληλεπίδρασης με το περιβάλλον προσφέρεται στα παιδιά μέσα σε ένα κλίμα ασφάλειας σπιτιού, σε ένα κλίμα ψυχικής ηρεμίας και αποδοχής αλλά και μέσα από την προσεκτική οργάνωση του χώρου, με ήρεμα χρώματα, που συμβάλλει στην αρμονική ανάπτυξη της ψυχής, του πνεύματος και του σώματος, βοηθάει τη συγκέντρωση του παιδιού και του επιτρέπει να απορροφηθεί στον εαυτό του. Υπάρχει, δηλαδή, ένας σαφής διαχωρισμός και συγχρόνως μία αλληλεξάρτηση του ψυχολογικού περιβάλλοντος ενός σχολείου με το φυσικό περιβάλλον. Το πλάσμα πρέπει να μπορεί να κινηθεί ελεύθερα στο χώρο, να τρέξει, να υπάρχουν γωνιές για να απομονωθεί, να δουλέψει στο πάτωμα ή να συνεργαστεί με τα υπόλοιπα άτομα, να αναπαυθεί. Να είναι καθαρός και τακτοποιημένος, χωρίς πληθώρα υλικών που χάνουν το παιδί. Οι χώροι είναι θεμιτό να είναι εμφανώς διαχωρισμένοι σε θεματικές και το υλικό ταξινομημένο και τοποθετημένο σε τέτοιο ύψος, ώστε να είναι προσβάσιμο από όλα τα παιδιά. Ένα σχολείο που είναι στα μέτρα των παιδιών, τους επιτρέπει να ικανοποιούν τις καθημερινές τους ανάγκες και καλλιεργεί την αυτονομία, την ανεξαρτησία και την αυτοπεποίθηση των πλασμάτων. Ένα σχολείο που θέλει να «προικίσει» τα παιδιά του και συγχρόνως να νοιάζεται για αυτά, δεν μπορεί παρά να διαθέτει υλικά για κινητικές δραστηριότητες, γλώσσα, γεωγραφία, εικαστικά, μαθηματικά, μουσική, θέατρο, ιστορία, φυσική και ο κατάλογος μπορεί να μην σταματάει ποτέ. Μπορεί πάντα να προκύπτει κάτι νέο σε ένα τέτοιο σχολείο. «Γωνιές» με υλικά που μεταλλάσσονται ή εμπλουτίζονται ανάλογα με τις ψυχολογικές και γνωστικές ανάγκες των πλασμάτων και υπάρχουν μία φορά στο χώρο, όπως και σε ένα σπίτι. Υλικά που έχουν το χαρακτηριστικό της αυτοδιόρθωσης, ώστε το παιδί να μπορεί να καταλάβει ότι κάτι «δεν ταιριάζει» και να το διορθώσει μόνο του. Ή ακόμα, υλικά που δεν ενέχει την έννοια του σωστού και του λάθους.

#### 4.2. Καινοτόμες δράσεις

Στις ανάγκες της βελτίωσης του υπάρχοντος εκπαιδευτικού συστήματος της Ελλάδας αλλά και της συνολικής νοοτροπίας του λαού, τα τελευταία χρόνια γίνονται σημαντικές οργανώσεις και ενέργειες μη κερδοσκοπικού χαρακτήρα με όραμα την εξέλιξη μιας καλύτερης κοινωνίας, φέρνοντας πιο κοντά τον άνθρωπο στην φύση. Παρακάτω παρουσιάζονται μερικές από αυτές:



“Μέσω αυτού διεκδικούμε ένα παιδαγωγικό περιβάλλον όπου το κάθε παιδί θα μπορέσει να ανακαλύψει και αναγνωρίσει την ουσία του, τις ανάγκες του, τα θέλω του, τις δεξιότητες και τις δυσκολίες του και γενικά να αποκτήσει τα εργαλεία ώστε να αξιοποιήσει ανάλογα το ιδιαίτερο (για τον καθένα) δυναμικό του. Στην κατεύθυνση του να νιώθει ο ίδιος ορθά ανάμεσα στους συνανθρώπους του και μαζί με αυτούς. Δηλαδή να αναπτύξει αυτο-οριοθέτηση, κριτική σκέψη, ενσυναίσθηση, αλληλεγγύη, σεβασμό στη ζωή/περιβάλλον και την ικανότητα να επανεφευρίσκει τη ζωή του όσες φορές χρειαστεί. Ένα συμπεριληπτικό περιβάλλον ως προς κάθε φύλο και για ΟΛΑ τα παιδιά που θα το θελαν”(EUDEC, 2019)

Το **EUDEC Greece** αποτελεί παράρτημα της Μη-Κερδοσκοπικής Οργάνωσης [EUDEC](#) (European Democratic Education Community), η οποία λειτουργεί σε πανευρωπαϊκό επίπεδο. Δραστηριοποιούμαστε σε όλη την Ελλάδα με σκοπό την προώθηση της Δημοκρατικής Παιδείας, η οποία βασίζεται σε δύο θεμελιώδεις αρχές:

1. την ισοτιμία, συν-ευθύνη και συνεργασία δασκάλων και μαθητών ως προς τον τρόπο λειτουργίας του σχολείου
2. το δικαίωμα των μαθητών να επιλέγουν ελεύθερα το περιεχόμενο, τον τρόπο και το ρυθμό της μάθησής τους

Μέσα από δράσεις ,συνέδρια, συνεργασίες με ιδιωτικά και δημόσια σχολεία ακόμα και με ίδρυση και λειτουργία νέων σχολικών δομών, εκπαιδευτικοί, γονείς, μαθητές αλλά και σωματεία από όλη την Ελλάδα προσπαθούν να αλλάξουν και να προωθήσουν ένα μοντέρνο και πρότυπο εκπαιδευτικό σύστημα που θα δίνει προτεραιότητα στις ανάγκες του μαθητή, σεβόμενοι την άποψη του σε όλα τα θέματα, στοχευόμενοι στην ολιστική και βιωματική μάθηση του παιδιού εντός και εκτός των σχολικών δομών.

Το **Nature Play ALC**, είναι μια μη τυπική εκμάθηση της εκπαίδευσης και ιδρύθηκε από οικογένειες που επιθυμούν τα παιδιά τους να έρχονται καθημερινά σε επαφή με την φύση. Με αφορμή αυτό, διοργανώνουν διήμερα σεμινάρια στο Sunshine House της Χαλκίδας, στοχεύοντας στην δημιουργία ενός δικτύου Αυτοκαθοδηγούμενων Εκπαιδευτικών Μονάδων στην Ελλάδα, όπου γονείς και παιδιά θα συμμετέχουν σε δράσεις της Ευέλικτης Μάθησης. Πρόκειται για μια εκπαιδευτική προσέγγιση προσαρμοσμένη στις οικονομικές, οικολογικές και πολιτισμικές καταστάσεις, η οποία προτείνει τεχνικές ανατροφοδότησης και αυτοδιαχείρισης μέσω βιωματικών

δραστηριοτήτων. Όραμα τους είναι η προώθηση της εναλλακτικής περιβαλλοντικής εκπαίδευσης. (ALC, 2018).

Εξαιτίας των οικονομικών και προσφυγικών ζητημάτων της Ελλάδας, στη Λέσβο γεννήθηκε η ανάγκη για μια εναλλακτική παιδαγωγική προσέγγιση με στόχο το κοινό, φιλικό και ασφαλή τρόπο δράσης στη φύση για παιδιά και όχι μόνο. Με προοπτική την συνύπαρξη ντόπιων, προσφύγων και μεταναστών την Άνοιξη του 2017 πραγματοποιήθηκαν δράσεις περιβαλλοντικού χαρακτήρα που οδήγησαν στην ίδρυση ενός Μη Κερδοσκοπικού Σωματείου με την ονομασία **«Μικρός Ντουινιάς»**. Πραγματοποιώντας δράσεις στη φύση, βασισμένες στην Δημοκρατική Εκπαίδευση και στην Παιδαγωγική του Δάσους για όλα τα παιδιά. Απαρτίζεται από εθελοντές, συνεργάτες και παιδαγωγούς, όπως η Κατερίνα Βαρελλά, με εκπαίδευση στα Σχολεία του Δάσους (Freie Naturschule im Stadgut) και εμπειρία στα Ελεύθερα Εναλλακτικά Σχολεία της Γερμανίας, καθώς και την Κυβέλλη Κουκουδάκη, Παιδαγωγό με εμπειρία στην Μοντεσοριανή Εκπαίδευση. (Μικρός Ντουινιάς, 2017).

Το Υπουργείο Παιδείας και Θρησκευμάτων στο πλαίσιο του έργου «Κέντρα Περιβαλλοντικής Εκπαίδευσης (ΚΠΕ)-Περιβαλλοντική Εκπαίδευση» μέσω του επιχειρησιακού προγράμματος «Ανάπτυξη Ανθρώπινου δυναμικού, Εκπαίδευση και Δια Βίου Μάθηση», το οποίο συγχρηματοδοτείται από την Ελλάδα και την Ευρωπαϊκή Ένωση, το 2016-2017 έδωσε έγκριση στην Πρωτοβάθμια Εκπαίδευση για επίσκεψη στο **ΚΠΤ Πραμάτων Ιωαννίνων**. Στόχοι του συγκεκριμένου προγράμματος ήταν (Κέντρο Περιβαλλοντικής Εκπαίδευσης Πραμάτων, 2016) :

*Γνωστικοί: να γνωρίσουν και να διακρίνουν τους διάφορους τύπους δασών, να κατανοήσουν τις σχέσεις αλληλεπίδρασης των βιοτικών και αβιοτικών παραγόντων που συνιστούν ένα δασικό οικοσύστημα, να αξιολογούν την πολύπλευρη και πολυπαραμετρική προσφορά και τις ωφέλειες του δάσους, να περιγράψουν τις ανθρώπινες παρεμβάσεις και τους κινδύνους που απειλούν την ισορροπία του*

*Ψυχοκινητικοί: μέσα από τις ποικίλες δραστηριότητες που λαμβάνουν χώρα στο πεδίο να αναπτύξουν την πολλαπλή νοημοσύνη, να αξιοποιούν υλικά της φύσης για απλές κατασκευές και παιχνίδια, μέσα από την ομαδο-συνεργατικότητα να αξιοποιούν κριτικά τις πληροφορίες που συλλέγουν για τις περιβαλλοντικές, παραγωγικές και κοινωνικο--πολιτιστικές λειτουργίες του δάσους αλλά και τους κινδύνους που το απειλούν.*

*Συναισθηματικοί: Η καλλιέργεια των αξιών και η διαμόρφωση στάσεων και συμπεριφορών απέναντι στην προστασία των δασών που με τη σειρά τους θα οδηγήσουν στη συμμετοχή και ανάληψη δράσης για τη διεκδίκηση ανάληψης από το κράτος αλλά και από διάφορους φορείς μέτρων και πρωτοβουλιών που θα εξασφαλίζουν την αειφορική διαχείρισή τους.*

Το Μάρτιο του 2015, μια ομάδα από γονείς στη Πάρο, θέλοντας να αλλάξει ο τρόπος εκπαίδευσης μαθαίνοντας στα παιδιά τους πώς να αγαπούν τον εαυτό τους και την φύση, δημιούργησαν μια ομάδα που ονομάζεται «**Για Ένα Διαφορετικό Σχολείο**» το οποίο πλασιώθηκε από εκπαιδευτικούς, ψυχολόγους και άλλους επαγγελματίες. Κύριο στόχο “*μια παιδεία ουσιαστική, εποικοδομητική και πιο κοντά στις σύγχρονες ανάγκες των παιδιών, η ομάδα συνεργάζεται με ποικίλους εκπαιδευτικούς φορείς. Αναζητεί, προωθεί και υλοποιεί πρωτοβουλίες και δράσεις προς αυτή την κατεύθυνση για εκπαιδευτικούς, γονείς και παιδιά σε τοπικό και όχι μόνο επίπεδο*”. (EUDEC, 2018).

Μια ιδιαίτερη δράση που πραγματοποιήθηκε στην χώρα μας, στις 11-13/4/2019, ήταν το **Πρώτο Διεθνές Συνέδριο**, στο οποίο συζητήθηκαν προοδευτικά μοντέλα αγωγής από παγκόσμιους παιδαγωγούς, εστιάζοντας στην σημασία που έχει το μη κατευθυνόμενο παιχνίδι από παιδαγωγούς υποστηρικτές των σχολείων της φύσης.

## 5. Μεθοδολογία

Η μέθοδος που ακολουθήθηκε για την πραγματοποίηση της παρούσας διπλωματικής εργασίας ήταν εμπειρική. Αρχικά το θέμα διερευνήθηκε διεξοδικά από θεωρητική άποψη. Στη συνέχεια, έγινε αφενός, επιτόπια παρατήρηση και καταγραφή των χαρακτηριστικών και του τρόπου λειτουργίας των παιδαγωγικών προγραμμάτων με έμφαση στην αξιοποίηση του φυσικού περιβάλλοντος που υπάρχουν και λειτουργούν στην Ελλάδα, και αφετέρου, πραγματοποιήθηκαν συνεντεύξεις με κύριους εκπροσώπους των εν λόγω προγραμμάτων, την κ. Ρόζα Τριανταφυλλίδη και τον κ. Μάρκο Ζάνκας-Τσακίρη. Οι συνεντεύξεις ήταν δομημένες και οι ερωτήσεις που υποβλήθηκαν είχαν ως βάση τον σκοπό της έρευνας και τα επιμέρους ερωτήματα.

Πιο συγκεκριμένα ο σκοπός της έρευνας ήταν να καταγραφούν:

- τα διαφορετικά Μοντέλα Εκπαίδευσης με αξιοποίηση του φυσικού περιβάλλοντος, που εφαρμόζονται από παιδαγωγούς στην Ελλάδα,
- οι θεωρητικές και πρακτικές προσεγγίσεις που χρησιμοποιούν και στις οποίες βασίζονται αυτά τα μοντέλα,
- τα οφέλη τους αλλά και οι δυσκολίες που αντιμετωπίζουν στην Ελληνική πραγματικότητα.

Απώτερος στόχος είναι, μέσω της έρευνάς μας μελλοντικά να διαδοθούν στην ευρύτερη παιδαγωγική κοινότητα τα καινοτόμα αυτά μοντέλα αγωγής, ενισχύοντας συνολικά τις πρακτικές που ακολουθούνται μέχρι σήμερα, και να συμβάλουν στη βελτίωση συνολικά του εκπαιδευτικού συστήματος.

### 5.1. Η Ποιοτική Έρευνα

Ποιοτική έρευνα είναι η πιο διαδεδομένη μέθοδος συλλογής δεδομένων για το συγκεκριμένο είδος έρευνας. Πρόκειται για μια ομάδα ερευνητικών προσπελάσεων, στόχος των οποίων είναι να βοηθήσουν στην κατανόηση της εμπειρίας των προσώπων σε διάφορα ζητήματα (Κρέπια ,2012). Η συνέντευξη ως μέθοδος συλλογής στοιχείων έρευνας είναι μια συζήτηση ειδικού σκοπού η οποία διεξάγεται μεταξύ του ερευνητή και του υποκειμένου έρευνας με σκοπό την συλλογή συγκεκριμένων στοιχείων. Θα μπορούσε κανείς να ισχυριστεί ότι η συνέντευξη είναι περίπου ίδια με τη συλλογή στοιχείων μέσω ερωτηματολογίου με τη διάφορα ότι στην περίπτωση της συνέντευξης ο ερευνητής θέτει προφορικά τις ερωτήσεις του. Ο τρόπος οργάνωσης των ερωτήσεων μπορεί να επιτρέψει ένα πλήθος πληροφοριών. Σημαντικό σημείο της συγκεκριμένης μεθόδου, είναι ότι ο ερευνητής προσπαθεί να συλλέξει ίδιες πληροφορίες από τα υποκείμενα, για τον λόγο αυτό προετοιμάζει μια φόρμα ερωτήσεων πάνω στις οποίες μπορεί να βασιστεί

Υπάρχουν τρεις τύποι συνεντεύξεων που χρησιμοποιούνται στην έρευνα. Η δομημένη συνέντευξη, η αδόμητη συνέντευξη ή συνδυασμός των δυο αυτών τύπων. Στη δομημένη συνέντευξη υποβάλλονται κλειστές ερωτήσεις στα υποκείμενα έρευνας και ένας τέτοιος τύπος συνέντευξης είναι και η ανάγνωση ενός έτοιμου ερωτηματολογίου με συμπλήρωση του από τον ερευνητή κατά τη διάρκεια της συνέντευξης. Στη δομημένη

συνέντευξη, ο ρόλος του ερευνητή είναι να ρωτήσει τις ερωτήσεις και να σημειώσει τις απαντήσεις σε μια προσχεδιασμένη φόρμα όπως είναι για παράδειγμα το ερωτηματολόγιο και ο ρόλος του υποκειμένου έρευνας είναι να παράσχει τις απαντήσεις στις ερωτήσεις που υποβάλλονται από τον ερευνητή. Αντιθέτως, σε μια μη δομημένη συνέντευξη ο ερευνητής ρωτά ανοικτές ερωτήσεις και ζητά από τα υποκείμενα έρευνας να περιγράψουν τις σκέψεις και τους προβληματισμούς τους πάνω στο θέμα ή να περιγράψουν εμπειρίες και συναισθήματα. Μεταξύ αυτών των δυο τύπων συνεντεύξεων βρίσκεται και η ημιδομημένη συνέντευξη ή οποία διαφέρει από τα δυο αλλά είδη συνεντεύξεων όσον αφορά τη δομή. Ο βαθμός "της δομής" της συνέντευξης καθορίζεται από διάφορους παράγοντες (Bogdan et al, 1998).

Ο ερευνητής μπορεί να καταγράψει τη συνέντευξη σε μαγνητόφωνο ή βίντεο ή να κρατήσει σημειώσεις ελεύθερης μορφής, έχοντας την έγκριση του ερωτώμενου και να κάνει χρήση αυτών μόνο για την έρευνα που διεξάγει. Αφού καταγραφούν οι απαντήσεις τα δεδομένα καταγραφής θα πρέπει να διαγράφονται. Η μέθοδος μαγνητοφώνησης ή βιντεοσκόπησης των συνεντεύξεων βοηθά στο να εξασφαλισθεί η ακρίβεια της λεκτικής απάντησης με ταυτόχρονη κατά το δυνατό καλύτερη αποτύπωση της συναισθηματικής επιρροής κάτω από την οποία δόθηκε μια συνέντευξη. Όμως τόσο η τεχνική της μαγνητοφώνησης όσο και η τεχνική της βιντεοσκόπησης πρέπει να ζυγιστούν προσεκτικά για τα πλεονεκτήματα και τα μειονεκτήματά τους, καθώς μερικά υποκείμενα έρευνας μπορεί να είναι επιφυλακτικά στο να μιλήσουν μπροστά σε ένα μαγνητόφωνο ή μια κάμερα βιντεοσκόπησης και μπορεί ασυναίσθητα να τροποποιήσουν την ποσότητα, την ένταση και την ποιότητα των απαντήσεών τους. (Krueger, 1998).

Η ανάλυση περιεχομένου είναι ένα βασικό ερευνητικό εργαλείο που χρησιμοποιείται για τη διεξαγωγή έρευνας. Ως χαρακτηριστικό της ανάλυσης περιεχομένου, απαιτεί τα συμπεράσματα που εξάγονται από αυτήν να έχουν θεωρητική σχετικότητα. Σκοπός της ανάλυσης περιεχομένου είναι, όπως και όλων των επιστημονικών ερευνητικών τεχνικών, να παράγει νέα γνώση, να δώσει νέες προοπτικές στην υπάρχουσα γνώση και να παρουσιάσει τα στοιχεία κάτω από ένα άλλο πρίσμα. Ακόμα αναμένεται τα αποτελέσματα της ανάλυσης περιεχομένου να είναι δυνατόν να αναπαραχθούν από άλλους ερευνητές, σε μια διαφορετική χρονική περίοδο, αν κάτω από παρόμοιες συνθήκες εφαρμοσθεί η ίδια τεχνική στα ίδια στοιχεία (Miles et al, 1994).

Στην συνέχεια ο ερευνητής χρησιμοποιεί την κρίση του στη λήψη αποφάσεων για τα στοιχεία του όπως:

- α) Ποιες κατηγορίες θα χρησιμοποιηθούν για την ανάλυση των στοιχείων;
- β) Πώς θα να γίνει διάκριση μεταξύ της κατηγορίας α από την κατηγορία β;
- γ) Ποια κριτήρια θα χρησιμοποιηθούν για να αποφασισθεί ότι μια μονάδα ανάλυσης περιεχομένου (λέξη, υποκείμενο έρευνας, ιστορία, κτλ) πρέπει να τοποθετηθεί σε μια κατηγορία παρά σε μια άλλη;

Η σημαντικότερη απαίτηση των κατηγοριών ανάλυσης είναι ότι πρέπει να απεικονίζουν επαρκώς την ερευνητική ερώτηση.

## 5.2. Συλλογή Δεδομένων

### 5.2.1. Ερευνητικές Διαδικασίες

Για την συλλογή και καταγραφή των θεωρητικών και πρακτικών προσεγγίσεων που υπάρχουν σε διεθνή επίπεδο αλλά και πιο συγκεκριμένα στην Ελλάδα, χρειάστηκαν γίνουν αρκετές διαφορετικές ενέργειες. Όλα αυτά με οδήγησαν στην προσωπική γνωριμία με τους αρμόδιους των εκπαιδευτικών προγραμμάτων στην φύση, από τους οποίους ζητήθηκε να συμμετάσχουν στην ερευνητική διαδικασία, όπως παρουσιάζονται παρακάτω στα στάδια της ερευνητικής διαδικασίας.

Στο πρώτο στάδιο, πραγματοποιήθηκε βιογραφική και διαδικτυακή αναζήτηση των θεωρητικών προσεγγίσεων σημαντικών παιδαγωγών, οι οποίοι με τον λόγο και το έργο τους προσέγγισαν το φυσικό περιβάλλον στην διαδικασία μάθησης, αναγνωρίζοντας τα οφέλη της.

Κατά το δεύτερο στάδιο, στην προσπάθεια μου να έρθω σε επαφή με τα παιδαγωγικά μοντέλα της Ελλάδας που πραγματοποιούν δράσεις στην ύπαιθρο, παρακολούθησα με μεγάλο ενδιαφέρον στις 23 Οκτωβρίου του 2018, την ημερίδα «Παιδαγωγικά Προγράμματα Σύνδεσης με τη Φύση», την οποία διοργάνωσαν η Οργάνωση Γη και το Open Farm. Εκεί, ενημερώθηκα για δράσεις που συμβαίνουν από διαφορετικούς φορείς αλλά και τις θετικές εμπειρίες που έχουν βιώσει μαζί με τα παιδιά, παιδαγωγοί και γονείς. Στην συγκεκριμένη ημερίδα είχαν την τύχη να γνωρίσω την κ. Ρόζα Τριανταφυλλίδη, παιδαγωγό και οργανώτρια της «Παρέας του Δάσους» για την οποία θα αναφερθώ στην συνέχεια εκτενέστερα.

Προσεγγίζοντάς την, της ζήτησα να επισκεφτώ το χώρο δράσης της με στόχο την παρατήρηση και καταγραφή τόσο των προγραμμάτων που υλοποιούνται στο Αισθητηριακό Δάσος Υμηττού, όσο και την εμπλοκή των παιδιών και παιδαγωγών σε όλο αυτό. Με αυτό τον τρόπο οδηγήθηκα στο τρίτο στάδιο, με την εμπλοκή μου όχι μόνο ως παρατηρήτρια αλλά και ως μελλοντική συνεργάτης σε βάθος χρόνου. Αφού έκρινα ότι είναι ένα αξιόλογο παιδαγωγικό πρόγραμμα, σε συνδυασμό με την παιδαγωγική προσέγγιση αλλά και την γενικότερη στάση της κ. Τριανταφυλλίδη, θέλησα να συμμετάσχω και να συνεργαστώ μαζί της. Η προσωπική επαφή μου και η εργασία μου στο δάσος με έκανα αβίαστα να αισθανθώ ότι ανήκω εκεί από πάντα.

Στο επόμενο στάδιο, η κ. Τριανταφυλλίδη μου έδωσε την ευκαιρία να συμμετάσχω στην ημερίδα με τις παιδαγωγούς των Παιδικών Σταθμών Δήμου Βύρωνα, που πραγματοποιήθηκε στις 5 Δεκεμβρίου του 2018, αλλά και με την εθελοντική μου παρουσία στην συνάντηση των παιδαγωγών στο δάσος Υμηττού. Οι συγκεκριμένες δράσεις έγιναν στα πλαίσια της εξοικείωσης των παιδαγωγών με την συγκεκριμένη παιδαγωγική προσέγγιση.

Στο πέμπτο στάδιο, επικοινωνήσα με τον κ. Μάρκο Ζάγκας- Τσακίρη, υπεύθυνο του Ιδιωτικού Σχολείου «Παιχνιδαγωγείο», στο Ψυχικό Αττικής και μέλος του Inside Out Nature Εκπαίδευσης, βασισμένη στην Δανέζικη Παιδαγωγική του Δάσους και διοργανωτή αντίστοιχων εργαστηρίων εκπαίδευσης στην Ελλάδα. Η συνέντευξη πραγματοποιήθηκε στις 28 Φεβρουαρίου του 2018 μετά από επικοινωνία μαζί του, στο χώρο του σχολείου. Πολύ πρόθυμος και με πολλές γνώσεις στην Παιδαγωγική του Δάσους συμμετείχε στην συνέντευξη. Με δική του πρωτοβουλία και θέληση να μεταδώσει τις αρχές της παιδαγωγικής που ακολουθεί, μου πρότεινε να διαβάσω μεγάλη γκάμα από διεθνή βιβλία της προσωπικής του βιβλιοθήκης. Στις 7 Μαρτίου του 2018, επισκέφτηκα ξανά το σχολείο, όπου μελέτησα πολύ σημαντικά σημεία των συγκεκριμένων βιβλίων που μου πρότεινε και συνέλαβαν στην ανάπτυξη των γνώσεων μου. Φυσικά στο σημείο αυτό επαναπροσδιόρισα τις πηγές αναζήτησης μου και στην συνέχεια την έρευνα μου.

Στις 28 Μαρτίου του 2019, συναντήθηκα με την κ. Κομπιλάκου Βασιλική, διευθύντρια του Σχολείου του Δάσους «Πευκίτες», στο Κρυονέρι Αττικής. Κατά την διάρκεια της συνάντησής μας ενημερώθηκα για τον τρόπο λειτουργίας του σχολείου στο πλαίσιο της συνέντευξης συνεργασίας, αφού πλέον και κατά την διάρκεια την

διπλωματικής έρευνας έχω σιγουρέψει την επιθυμία για συνεργασία με σχολεία του Δάσους. Στην συνέχεια, στις 4 Απριλίου του 2019 μέσω της πρακτικής μου εκεί παρατήρησα τις συνήθειες και τις δράσεις των παιδιών, καθώς την μεταξύ τους αλληλεπίδραση αλλά και με το περιβάλλον, ενισχύοντας την επιλογή μου.

Παράλληλα, συνεχίζοντας με την πολύτιμη προσπάθεια της κ. Τριανταφυλλίδη στις 3 Μαρτίου του 2019, μου πρόσφερε την ευκαιρία να παρακολουθήσω το εκπαιδευτικό πρόγραμμα με παιδιά Προσχολικής Ηλικίας του Δήμου Βύρωνα, στα πλαίσια της μεταξύ τους συνεργασίας. Στην συνέχεια, πραγματοποιήθηκε η συνέντευξη κατά την οποία ενίσχυσε σημαντικά τις γνώσεις μου με την εμπειρία αλλά και με το εύρος των γνώσεων της σχετικά με την ανθρώπινη επαφή με το φυσικό περιβάλλον .

Στην πορεία, στις 30 Μαρτίου του 2019 παρακολούθησα την ημερίδα «Φύση και Οικογένεια, μια αγκαλιά για όλους» από την House Hub και τη Γη Θεράπειας, γνωρίζοντας περισσότερες δράσεις που συμβαίνουν εγχώρια στην προσπάθεια επαναφοράς του ανθρώπου και κυρίως των παιδιών με το φυσικό περιβάλλον. Παιδαγωγοί, Ψυχολόγοι, Θεραπευτές και Γεωλόγοι μίλησαν επιστημονικά τεκμηριώνοντας τα οφέλη της επαφής μας ολιστικά με τη φύση.

Στην διάρκεια όλων των διαδικασιών συλλογής δεδομένων θα ήθελα να προσθέσω πέρα από την πλούσια βιβλιογραφία και την παρακολούθηση σχετικών ταινιών και ντοκιμαντέρ όπως “Ο δάσκαλος είναι το παιδί”, “Summerhill” και “Η μάθηση είναι ιερή- Στα πρώτα βήματα μιας τάξης Φρένε” .

Τέλος, κατέγραψα τις συνεντεύξεις και ολοκλήρωσα την έρευνά μου, χρησιμοποιώντας το σύστημα APA, καταλήγοντας σε συμπεράσματα και προτάσεις και έχοντας πλέον διαμορφώσει μια διαφορετική παιδαγωγική αντίληψη αλλά και στάση ζωής.

### 5.2.2. Συλλογή δεδομένων

Αρχικά αναζήτησα και στην συνέχεια επικοινωνήσα με ενδεχόμενους συμμετέχοντες. Όλοι ήταν παιδαγωγοί που πραγματοποιούν δράσεις ή έχουν γνώσεις σχετικά με Παιδαγωγικά Προγράμματα που αξιοποιούν το Φυσικό Περιβάλλον.

Οι συμμετέχοντες αρχικά ενημερώθηκαν για την παρούσα έρευνα και τους σκοπούς της και προφορικά αλλά και γραπτά μέσω e-mails αλλά και εντύπων στα οποία



αναγραφόταν εισαγωγικά το πλαίσιο έρευνας. Έχοντας την έγκριση τους αποφάσισα να μαγνητοφωνήσω στο κινητό τηλέφωνο την συνέντευξη για την καλύτερη καταγραφή των απαντήσεων του καθενός ξεχωριστά. Οι συνεντεύξεις δόθηκαν ύστερα από συνεννόηση σε συγκεκριμένες ημερομηνίες και ώρες στον επαγγελματικό τους χώρο. Στόχος μου ήταν να είμαι σαφής, ευγενική και να παρέχω την δυνατότητα να απαντήσουν σε ότι ήθελαν χωρίς να τους περιορίζω, για αυτό έγινα ερωτήσεις ανοιχτού τύπου με χαλαρή δομή. Στις συνεντεύξεις αυτού του τύπου δεν υπάρχει περιορισμός στην έκταση των απαντήσεων των συνεντευξιζόμενων και τον τρόπο που θα εκφραστούν (Packer,2011) Οι ερωτήσεις δόθηκαν λίγες μέρες πριν αλλά και την στιγμή της συνέντευξης σε έντυπα με στόχο την διευκόλυνση και των διευκρίνηση τυχόν απορροιών.

Η επιλογή του μικρού δείγματος που υπήρχε, συμβαδίζει με την επιλεγόμενη ερμηνευτική προσέγγιση καθώς σκοπός είναι να βρεθούν πλούσια και με νόημα δεδομένα μετά την εις βάθος ανάλυση από το δείγμα που έχει χρησιμοποιηθεί (Hale , Treharne , Kitas , 2008)

### 5.3. Ανάλυση Του Υλικού Έρευνας

Αρχικό μέλημα ήταν οι συνεντεύξεις να απομαγνητοφωνηθούν και να καταγραφούν αυτολεξή σε πρόγραμμα Word σε υπολογιστή, όπως έγινε Δεύτερον έγινε επαναληπτική ακρόαση των συνεντεύξεων. Στην συνέχεια οι απαντήσεις αφού μελετήθηκαν αρκετές φορές κατηγοριοποιήθηκαν βάση κοινών χαρακτηριστικών που προέκυψαν από τις ερωτήσεις. Τα έγγραφα φυλάσσονται εμπιστευτικά σε προσωπικό αρχείο.

<b>Παιδαγωγική εμπειρία/ δραστηριότητα:</b>	
Ρόζα Τριανταφυλλίδη	Μάρκος Ζάγκας- Τσακίρης

<p>Είναι πτυχιούχος Νηπιαγωγός και μητέρα δυο παιδιών με 30 χρόνια εμπειρία στην αγωγή προνηπιακής και νηπιακής ηλικίας. Την τελευταία επταετία είναι υπεύθυνη των σχολικών και οικογενειακών εκπαιδευτικών προγραμμάτων της Φιλοδασικής Ένωσης Αθηνών, στο Αισθητικό δάσος Υμηττού, καθώς και διοργανώτρια και συντονίστρια της «Παρέας του Δάσους», μιας Ιδιωτικής Μη Κερδοσκοπικής Πρωτοβουλίας που διοργανώνει εργαστήρια για παιδιά 4-10 ετών και γονείς, στη φύση. Επιπλέον, έχει ξεκινήσει συνεργασία με τους Δημοτικούς Παιδικούς Σταθμούς του Δήμου Βύρωνα, με σκοπό την εξοικείωση παιδιών και παιδαγωγών με την παιδαγωγική προσέγγιση των Σχολείων του Δάσους Μέσω της γνωριμίας της με τη "μέθοδο project" του Reggio Emilia της Ιταλίας και της εκπαίδευσης και μακροχρόνιας συνεργασίας της με το Ελληνικό Παιδικό Μουσείο, με αντικείμενο τη μελέτη και τον σχεδιασμό εκπαιδευτικών προγραμμάτων για οικογένειες και παιδιά προσχολικής και σχολικής ηλικίας, έχει αποκτήσει μεγάλη εμπειρία γύρω από τη βιωματική μάθηση και τη διαθεματική προσέγγιση στην εκπαίδευση, "μια πολύ γερή βάση μεθοδολογίας για το πως προσεγγίζουμε οποιοδήποτε γνωστικό θέμα σε σχέση με τις ανάγκες και τις δυνατότητες κάθε ηλικιακής ομάδας". Στην παιδαγωγική της διαδρομή συνάντησε και εκπαιδεύτηκε γύρω από την παιδαγωγική Waldorf-Steiner, η οποία "έδωσε απαντήσεις σε πάρα πολλά παιδαγωγικά μου ερωτήματα, μιας και πρόκειται για ένα ολοκληρωμένο παιδαγωγικό σύστημα που συνδυάζει και τα τρία μέλη του ανθρώπου, το</p>	<p>Περιβαλλοντολόγος και Παιδαγωγός. Από τα παιδικά του χρόνια συμμετείχε σαν λυκόπουλο στον προσκοπισμό και στην συνέχεια ως βαθμοφόρος. Με πτυχίο στην Περιβαλλοντική Εκπαίδευση από το Πανεπιστήμιο Αιγαίου και μεταπτυχιακό στην περιβαλλοντολογία στην Μελβούρνη Αυστραλίας. Στο βιογραφικό του έχει μεταξύ άλλων, σημαντικές συνεργασίες στον Αρκτούρο, στην Οργάνωση Γη ,στους Πράκτορες του Πλανήτη και εμπειρία ως εκπαιδευτής καγιάκ σε ομάδες παιδιών και ενηλίκων. Με εκπαίδευση στην Παιδαγωγική του Δάσους και μέλος της Inside Out Nature Εκπαίδευσης της Δανίας, έως και σήμερα εργάζεται στο Ιδιωτικό Σχολείο «Παιχνιδαγωγείο», στο Ψυχικό Αττικής, ως υπεύθυνος σχεδιασμού του προγράμματος «Δράση και Φύση» που πραγματοποιεί επισκέψεις των παιδιών στο Αισθητικό Δάσος του Υμηττού και υπεύθυνος του Δημοτικού σχολείου. Τέλος, είναι διοργανωτής των πρωτοποριακών εργαστηρίων παιδαγωγικής προσέγγισης των «Σχολείων του Δάσους» που διοργανώνονται σε συνεργασία με την Inside Out Nature στην Ελλάδα.</p>
--	--

<p>πνευματικό, το ψυχικό και το σωματικό.” Έχοντας ζήσει στην Νορβηγία και παρατηρώντας τον τρόπο εκπαίδευσης εκεί, ήρθε σε επαφή με την παιδαγωγική των σχολείων του Δάσους που στην πορεία ενίσχυσε με την εκπαίδευση που έλαβε στην Αγγλία (Forest School Leader- Level 3), καθώς και με εκπαιδευτικά ταξίδια στη Δανία και τη Γερμανία, όπου παρακολούθησε ανάλογα προγράμματα σχολείων. Σήμερα διατηρεί συνεργασία με σχολεία του δάσους και σχολεία Waldorf στο Βερολίνο.</p>	
---	--

<p><b>Πώς οδηγηθήκατε στην παιδαγωγική προσέγγιση με έμφαση στην αξιοποίηση του φυσικού περιβάλλοντος;</b></p>	
<p>Ρόζα Τριανταφυλλίδη</p>	<p>Μάρκος Ζάγκας- Τσακίρης</p>

<p>Η αγάπη της για την φύση ήταν αυτό που την οδήγησε να δουλέψει στη φύση και να οργανώσει εκπαιδευτικά προγράμματα για παιδιά προσχολικής και σχολικής ηλικίας και οικογένειες στη φύση, συνδυαστικά με τις παιδαγωγικές γνώσεις που αναφέρθηκαν προηγουμένως. Η πρώτη βάση ήταν η διαθεματική και βιωματική προσέγγιση, που είναι χαρακτηριστικό των Σχολείων του Δάσους, αλλά και των υπόλοιπων προσεγγίσεων με κοινά στοιχεία μεταξύ τους.”</p> <p>«Όλα αυτά κάπου συναντιούνται!»</p>	<p>«Ξεκίνησε σίγουρα από τις εμπειρίες μου ως παιδί, που έβλεπα ότι είναι κάτι που μου αρέσει και είχα πολλές αναμνήσεις από αυτό. Πολλά πράγματα θυμάμαι οπότε είχα αρχίσει να καταλαβαίνω ότι έχει μία αξία. Όποτε πήγαινα με παιδιά και κάναμε καγιάκ στο ποτάμι, έβλεπα πόσο νόημα πέρα από την δραστηριότητα είχε για τα παιδιά να είναι στην φύση, να είναι αυτόνομα με τον εξοπλισμό τους να ετοιμαστούν, και όταν ήμασταν εκτός ποταμού όλο το κομμάτι της φύσης κ της εξερεύνησης πόσο τους άρεσε και πόσο τους βοηθούσε να αναπτύξουν διάφορες δεξιότητες και στάσεις. Στην πορεία ιδρύοντας το Παιχνιδαγωγείο με την σύζυγο του και παιδαγωγό, κ. Ιουλία Μπλέσιου, αντιλήφθηκαν από τα πρώτα εργαστήρια που έκαναν με επισκέψεις στην φύση, θα θετικά αποτελέσματα και τις αντιδράσεις των παιδιών και των γονέων που τους άρεσε. Έτσι οδηγήθηκε στην Δανία, όπου εκπαιδευτικά με θεωρία και πράξη στην Παιδαγωγική του Δάσους, φέρνοντας το στο σχολείο. Το 2014-15, κατά την ολοκλήρωση του σχολικού έτους έγινε αξιολόγηση από γονείς και παιδαγωγούς με σπουδαίο αποτελέσματα στην παιδαγωγική αξία που είχαν οι επισκέψεις στο Δάσος, δημιουργώντας την ανάγκη για ένταξη τους στο πλαίσιο του προγράμματος.</p>
---	--

<p><b>Ποία είναι η προστιθέμενη παιδαγωγική αξία της επαφής με το φυσικό περιβάλλον;</b></p>	
<p>Ρόζα Τριανταφυλλίδη</p>	<p>Μάρκος Ζάγκας- Τσακίρης</p>

Η φύση είναι το ίδιο το σχολείο. Παρέχει ένα περιβάλλον πλούσιο σε ερεθίσματα που συνεχώς μεταλλάσσετε και που κρατά το παιδί σε διαρκή επαγρύπνηση. Δεν έχει ανάγκη για την αναζήτηση ερεθισμάτων και δεν δημιουργεί ποτέ πλήξη. Το βοηθά να αναπτυχθεί ολιστικά, σωματικά, πνευματικά, ψυχικά, κοινωνικά και νοητικά. Του δίνει την δυνατότητα να αντιμετωπίσει τις διάφορες καταστάσεις με την ανάληψη πρωτοβουλιών. Δημιουργεί λιγότερο στρες με το οπτικό και καταπραϊντικό ερέθισμα που προσφέρει στα παιδιά. Η συνεργασία και η επικοινωνία επιτυγχάνεται καλύτερα μέσω των συνθηκών και των προκλήσεων που δημιουργούνται. Αλληλεπιδρούν συνεχώς μέσα από το παιχνίδι και τις ανάγκες που φέρνει το παιδί και σύμφωνα με τις δυνατότητες του και τον σταθερό ρυθμό της εκπαιδευτικής διαδικασίας που φέρνει η φύση, το βοηθάμε να εξελιχθεί. Εδώ, ξυπνάει το κομμάτι του σεβασμού και της ευλάβειας, όχι με την θρησκευτική έννοια που μας οδηγεί να έρθουμε ξανά σε σύνδεση μαζί της φέρνοντάς την στην ζωή μας αβίαστα. Τα παιδιά όταν αφήνονται ελεύθερα εδώ ξαναβρίσκουν αβίαστα και γρήγορα την σύνδεση μαζί της. Αλλάζοντας τον τρόπο που κινούνται στο δάσος, αλλάζει και ο τρόπος της νόησής τους και της ψυχής τους.

“Ο στόχος μας είναι να παίξουν ελεύθερα στο βουνό, με στόχο να δουλέψουν την κινητικότητα, γιατί βλέπουμε τεράστια προβλήματα γιατί δεν κινούνται, δεν τρέχουνε όσο θα χρειαζόταν, δεν κάνουν πράγματα χειρονακτικά, να σηκώσουν ξύλα, να σηκώσουν πέτρες, να χτίσουν, να πιάσουν

Η φύση έχει πολλά να δώσει και άλλοτε είναι το έναυσμα, δηλαδή τα μανιτάρια, όσα βιβλία και να είχαμε μέσα στην τάξη, αν δεν τα έβλεπαν μπροστά τους να πέσουν στ γόνατα να κοιτάνε ένα τόσο μικρό, δεν θα είχε τόσο ενδιαφέρον να τα κοιτάνε και να βρουν και ένα άλλο μεγάλο, δεν θα είχε τόσο μεγάλο ενδιαφέρον για εξερεύνηση. Όποτε άλλοτε είναι τα ερεθίσματα που δεν θα τα βρεις αλλού και άλλοτε είναι ένα πλαίσιο στο οποίο μπορούν να αξιοποιήσουν κάτι που έχουν μάθει και να τους κάνει νόημα ότι είναι σημαντικό ότι έχω μάθει να μετρώ με το μέτρο και τα εκατοστά, γιατί έτσι κατάφερα να μετρήσω μέχρι αυτό το δέντρο πόσο μεγάλο πρέπει να είναι αυτό το σκοινί να δέσω, οπότε κάνεις την σύνδεση και αποκτά αξία η γνώση που έχεις, οπότε δεν μπορώ να τα συγκρίνω και αντίστοιχα ότι την πρόσθεση θα την κάνεις έξω, αλλά πρέπει να δεις στο τετράδιο, στον πίνακα να αναγνωρίσεις τα γράμματα του ονόματός σου πρώτα στο ταμπελάκι στην προσχολική πριν το χαράξεις στο χώμα. Έχουν κ τα δύο αξία, θεωρώ βέβαια πως υπάρχουν σχολεία στο εξωτερικό που είναι όλη μέρα ή ένα 80% έξω και τους στόχους αναλυτικά και το τι θα βρουν τα παιδιά στην πρώτη δημοτικού έχει αξία. Σίγουρα έχει αξία ότι ακολουθούν τα ενδιαφέροντά τους, έχουν χώρο, θα βρουν αυτό που τους ενδιαφέρει, αλλά και το πώς. Θα βρουν τα μυρμήγκια, θα χοροπηδούν γύρω από την φωλιά τους ή να ξαπλώσω ήρεμα να τα παρατηρώ και δεν συμβαίνει τίποτα άλλο γύρω μου, οπότε είναι και αυτό σημαντικό.

Στο δάσος βλέπεις παιδιά με προβλήματα να έχει, τόσο μεγάλη θετική επίδραση βλέπεις ότι

χρώμα, αδρανούν οι αισθήσεις τους, αποδυναμώνεται το σώμα τους. Πώς λοιπόν θα κάνουμε κάτι που να μην εστιάζει στο νοητικό κομμάτι, μιας και αυτή η ηλικία δουλεύει με το σώμα και μαθαίνει μέσω αισθήσεων και κίνησης, άρα ξεχνάμε το νοητικό κομμάτι κ προετοιμάζουμε το ψυχικό, γιατί το παιδί εισπράττει ομορφιά μέσα στη φύση. Θα δει και το ποντίκι που το έχει φάει η κουκουβάγια, αλλά είναι ένα φυσικό κομμάτι, θα βρεθεί σ' έναν χώρο που θα εισπνεύσει καθαρό αέρα, θα δει πράσινο, χωρίς καυσαέρια, θα ακούσει τον ήχο του αέρα και κελαηδίσματα πουλιών και όχι μηχανάκια, αυτοκίνητα και ηλεκτρικές συσκευές, θα ησυχάσει η ψυχή κ το βλέμμα γιατί θα αντικρίσει πολύ πράσινο, χρώματα όμορφα, αλλά και αυτή την αρμονία και ησυχία του δάσους. Επομένως, όλο αυτό είναι ένα λουτρό στις αισθήσεις του θεραπευτικό, μόνο στο περιβάλλον και θα αφεθεί ελεύθερο γιατί αντιμετωπίζουν πάρα πολλούς περιορισμούς εκεί που δεν θα έπρεπε, άλλο ότι του βάζω όρια, άλλο ότι του μαθαίνω να λειτουργεί με ασφάλεια, άλλο ότι βοηθάει να γνωρίζει τον κόσμο μέσα στον οποίο θα ζήσει και ζει και άλλο ότι το έχω σ' έναν διαρκή περιορισμό και θεωρώ ασφαλές να του δώσω ένα ταμπλέτ και ένα κινητό που δεν τα θεωρώ ασφαλή χαρακτηριστικά. Θα αναφέρω μία μαμά που συμμετείχε στους παιδικούς σταθμούς το παιδί της και μου είπε ότι αυτό ήταν ένα παιδί που φοβόταν να σκαφαλώσει, του δίναμε ένα σκοινί που έχουμε για να κρατάνε και να βοηθηθούν να ανέβουν στα βράχια για να αναρριχηθούν και να δυναμώσει το σώμα και τα χέρια τους, να συνειδητοποιήσουν τι πρέπει να

έχει και στα αλλά, απλά δεν είναι τόσο εμφανή τα αποτελέσματα .

Με την συμμετοχή του σχολείου σε ένα πρόγραμμα Erasmus θα δημιουργηθεί ένας οδηγός για παιδαγωγούς αλλά και γονείς κατά τον οποίο θα παρουσιάζονται δράσεις στο φυσικό περιβάλλον με την τεκμηριωμένη παιδαγωγική αξία τους.

<p>κάνουν για να σηκώσουν το σώμα τους. Αυτό το παιδί δεν μπορούσε ούτε να σφίξει με τα χέρια του, να κρατήσει το σχοινί και δεν είναι το μόνο. Πολύ γρήγορα αυτό ξεπεράστηκε χάρη στην επιμονή των παιδαγωγών και στο πώς αυτό συνεργάστηκε και στο τέλος αυτή η μαμά, μας έλεγε ότι τώρα δεν μπορούμε να τον σταματήσουμε, σκαρφαλώνει παντού μέσα στο σπίτι, αλλά τα χαιρόταν ...”</p>	
---	--

<b>Ποιές δράσεις πραγματοποιείτε;</b>	
Ρόζα Τριανταφυλλίδη	Μάρκος Ζάγκας- Τσακίρης
<p>Οι δράσεις είναι δυο ειδών. Με προγραμματισμένα εργαστήρια της «Παρέας του Δάσους» με παιδιά ηλικίας 4-10 ετών , είτε σε μικτές είτε σε ηλικιακά διαχωρισμένες ομάδες και εργαστήρια με την συμμετοχή των γονέων με στόχο την σύνδεση τους με την φύση και χρόνο με τα παιδιά τους. Μελλοντικά ενδέχεται να γίνουν ομάδες μόνο για γονείς, ύστερα από δική τους ανάγκη. Το δεύτερο πρόγραμμα αφορά την συνεργασία των Παιδαγωγών του Δήμου Βύρωνα με στόχο την σύνδεση των παιδαγωγών με την παιδαγωγική του δάσους και την εμπλοκή των παιδιών σε δράσεις σε αυτό. Στα πλαίσια αυτού πραγματοποιούνται εκπαιδεύσεις του παιδαγωγικού προσωπικού και ενημερώσεις για την παιδαγωγικά αξία του προγράμματος στους γονείς.</p>	<p>Με οργανωμένες επισκέψεις του σχολείου κατά κύριο λόγο επισκέπτονται το Αισθητηριακό Δάσος του Υμηττού. Εκεί, ανάλογα με την ηλικία των παιδιών, τις ανάγκες αλλά και τις καιρικές συνθήκες διαμορφώνεται η επίσκεψή μας. Υπάρχει η ομάδα των παιδιών ηλικίας 3ων περίπου, που ξεκινούν τις επισκέψεις στο δάσος περίπου τον Μάρτιο, έχοντας κατακτήσει πολλά λειτουργικά και εκτελεστικά κομμάτια για να μπορέσουν να σταθούν αυτόνομα στο δάσος. Σε αυτή την ηλικία κυριαρχεί το ελεύθερο παιχνίδι, άλλοτε με εστιασμένη την προσοχή σε κάποιο θέμα με υλική παρότρυνση (π.χ. φακούς) και άλλοτε εντελώς ελεύθερο. Ουσιαστικά όλοι οι γνωστικοί και αναπτυξιακοί τομείς στην προσχολική ηλικία δουλεύονται παράλληλα. Σημαντικό μέρος είναι οι</p>

<p>Όλες οι παραπάνω ενέργειες πραγματοποιούνται για την ένωση του ανθρώπου με το φυσικό περιβάλλον, μετά από την απομάκρυνσή του που έχει συμβεί λόγω της ταχύτατης τεχνολογικής ανάπτυξης των τελευταίων χρόνων, δημιουργώντας ψυχολογικά και σωματικά προβλήματα. Ως μητέρα και ως παιδαγωγός θέλοντας να προλάβει τα μελλοντικά προβλήματα της σύγχρονης πραγματικότητας, δημιουργεί ευκαιρίες γεφύρωσης του χάσματος των νέων γενιών με τις παλιότερες που ήταν συνδεδεμένες στην φύση στην Ελληνική δίνοντας ιδέες, χώρο και χρόνο. Έτσι μέσα από τις δράσεις των παιδικών Σταθμών και της ευρύτερης κοινωνίας να ανακαλύψουμε τα οφέλη που έχει η επαφή μας με το φυσικό περιβάλλον και να γίνει τρόπος ζωής.</p>	<p>ρουτίνες που τηρούμε, πάντοτε οριοθετούμε το χώρο και υπενθυμίζουμε τι κάνουμε όταν θέλουμε τουαλέτα, νερό, όταν αποχωρούμε κλπ. Ενώ στα μεγαλύτερα υπάρχει μια αναλογία περίπου 50/50 ελεύθερου και δομημένου, που δουλεύει πιο συστηματικά άξονες, σύμφωνα με τα ενδιαφέροντα των παιδιών. Σκοπός δεν είναι να πούμε ότι τα κάναμε όλα στο δάσος, αλλά να έχει κάποιο αποτέλεσμα. Υπάρχει, λοιπόν, ένα 20λεπτο συγκεκριμένων δράσεων και μετά χρόνος για εξερεύνηση εντός της οριοθετημένης περιοχής και εκτός μετά από συνεννόηση με τους παιδαγωγούς.</p>
---	--

<p><b>Ποια είναι η αντιμετώπιση των γονέων σε αυτές σας τις δράσεις;</b></p>	
<p>Ρόζα Τριανταφυλλίδη</p>	<p>Μάρκος Ζάγκας- Τσακίρης</p>



Ως φορέας αυτόνομος ο οποίος απευθύνετε στο ευρύ κοινό, έρχονται άνθρωποι που θέλουν να έρθουν, συνήθως αυτοί που έρχονται τις πρώτες φορές είναι άνθρωποι που έρχονται και μένουν γιατί δεν έρχεται ποτέ κανείς τυχαία, γιατί είναι παιδιά που έρχονται που αυτό τους πάει και τους ταυριάζει, και αυτό μεταφέρεται στον γονέα, οπότε συνεχίζει. Εγώ θα έλεγα πως είμαστε προνομιούχοι γιατί έρχονται άνθρωποι που είναι σε θέση να αντιληφθούν τις αρχές της παιδαγωγικής αυτής προσέγγισης, να τις σεβαστούν, να συμφωνήσουν και να εμπιστευτούν. Όσον αφορά τους γονείς στους παιδικούς σταθμούς του δήμου εκεί έγινε άλλου τύπου δουλειά, γιατί ήταν κάτι καινούριο και διαφορετικό για την πλειοψηφία των γονέων και χρειαζόταν να πειστούν για τα οφέλη που θα είχε αυτή η δραστηριότητα για τα παιδιά τους. Αυτό δεν μπορεί να ισχύσει με όλους. Σ' ένα σχολείο υπήρξε ένας γονέας που είπε: δεν μπορώ, φοβάμαι, δεν θα το στείλω το παιδί μου, παρόλο που υπήρχε μία ενημέρωση, πήγα τους μίλησα, ήταν ανοιχτή ημέρα για να ρωτήσουν και να τεθούν σχετικοί προβληματισμοί. Υπήρξε γονέας που είπε εγώ δεν θα το στέλνω και εκείνη την ημέρα δεν το έστειλε. Υπήρχαν γονείς που ήταν αρχικά δύσπιστοι, αλλά μετά το δέχτηκαν, άλλαξαν γνώμη στην πορεία βλέποντας τα οφέλη για το παιδί τους. Γενικότερα, αυτό που έχω δει σαν κοινωνική πραγματικότητα και όντας εγώ η ίδια μητέρα με δυο παιδιά με μεγάλη διαφορά ηλικίας, είναι ότι υπάρχει ένα διάστημα μέσα στο οποίο είδα προς το χειρότερο διάφορα. Γενικότερα σαν ελληνική κοινωνία και Έλληνες γονείς στα πλαίσια της υπερπροστασίας μας που μας χαρακτηρίζει προς τα

Το πρώτο πράγμα που κάνουμε όταν έρχονται γονείς να γνωρίσουν το σχολείο μας, είναι να τους ενημερώνουμε για τις επισκέψεις μας στο δάσος. Άλλοι γονείς το γνωρίζουν και για αυτό οδηγούνται σε εμάς και άλλοι ενημερώνονται και είτε ακολουθούν είτε όχι την προσέγγισή μας. “Υπήρχε και γονιός που ήρθε, τα άκουσε και όταν ήρθε στην αρχή στην ενημέρωση και είδε και ένα βίντεο από τις δράσεις των παιδιών στο δάσος και είδε μέσα στο χορτάρι είπε παιδιά εγώ συγγνώμη δεν μπορώ”. Γί αυτό στόχος μας είναι πάντοτε η ενημέρωση. Οι γονείς γνωρίζουν πολύ καλά και ενημερώνονται συνεχώς για τις δράσεις και τις συνθήκες που επικρατούν στο δάσος. Σε συνεργασία μαζί τους γνωρίζουν και τηρούν τους κανόνες του ρουχισμού ,διευκολύνοντας την διαδικασία. Η μεγαλύτερη ανησυχία τους είναι οι συνθήκες καιρού κατά την επίσκεψη μας στο δάσος και τους καταλαβαίνω, ωστόσο η τεκμηρίωσή μας δεν έχει να κάνει με την παιδαγωγική αξία του προγράμματος, όσο με την υγεία των παιδιών. Φυσικά, δεν είμαστε ανεύθυνοι να εκθέτουμε τα παιδιά σε ακραίες ή επικίνδυνες συνθήκες καιρού, άλλωστε δεν θα έχει νόημα γιατί έτσι θα επικρατούσε περισσότερο η αναστάτωση της προετοιμασίας και της μετακίνησης, παρά η χαρά της επίσκεψης. Μια καλή λύση είναι οι λακκούβες της αυλής μας!

Οι γονείς γνωρίζουν τα οφέλη της επίσκεψης στο δάσος, φτάνοντας μέχρι το σημείο να το προτιμούν από το μουσείο!

<p>παιδιά και είναι της κοινωνίας μας χαρακτηριστικό, είμαστε αρνητικοί ως προς αυτή την προσέγγιση παρόλα αυτά (και δεν θα έκανα αυτή την δουλειά αν δεν πίστευα) ότι υπάρχει τεράστια επιθυμία να αλλάξει αυτό και βαθιά μέσα στους γονείς. Απλά είναι ένα κομμάτι που τους λείπει και που η σύγχρονη κοινωνική πραγματικότητα δεν τα βοηθάει καθόλου να το βρουν και θα ακουγόταν παράξενο γιατί είμαστε μια κοινωνία που δεν απέχουμε πολύ από την αγροτική κοινωνία και στην πραγματικότητα οι περισσότεροι έχουμε σύνδεση με αυτό. Είμαστε κοντά σαν κοινωνία και υπάρχει ακόμα. Παρόλα αυτά τα ξεχνάμε. Αυτοί οι δύο γονείς αν τους δοθεί η ευκαιρία να έρθουν στο δάσος και συζητήσουμε μαζί τους για όλο αυτό, εκεί θα αρχίσει να αλλάζει. Κάποιοι θα παραμείνουν αρνητικοί, όπως και κάποιοι δάσκαλοι παραμένουν, αλλά αυτό δεν το αλλάζεις.</p>	
--	--

<p><b>Χρειάζεται εξειδίκευση του εκπαιδευτικού προσωπικού για τις δράσεις στην φύση ;</b></p>	
<p>Ρόζα Τριανταφυλλίδη</p>	<p>Μάρκος Ζάγκας- Τσακίρης</p>

<p>Βασική προϋπόθεση είναι οι παιδαγωγικές γνώσεις που εμπεριέχουν και τις πρώτες βοήθειες. Στην συνέχεια είναι σημαντική η εμπειρία με τα παιδιά.</p> <p>Σημαντικό χαρακτηριστικό είναι ο «παιδαγωγικός λόγος», να μπορεί να αντιληφθεί ο ενήλικας τον λόγο που οδήγησε το παιδί σε αυτή την δράση, αναπτυξιακά σε κάθε τομέα που βρίσκεται, τι μπορεί να προτείνει ώστε να πάει το παιδί παρακάτω, να μπορεί να το παρατηρεί και να κατανοεί τις συμπεριφορές του και κάθε του ενέργεια να είναι παιδαγωγικά στοχευμένη. Να παρατηρούν. Να έχει ανοιχτές όλες τις αισθήσεις του σε αυτό που κάνει και να το αγαπά πραγματικά, στηρίζοντάς το μέσα από την ζωή του, για τον λόγο αυτό δεν θεωρώ απαραίτητο στοιχείο τις εξειδικευμένες γνώσεις στην Παιδαγωγική του Δάσους ή σε παρόμοιες προσεγγίσεις.</p>	<p>Το προσωπικό έχει παιδαγωγική κατάρτιση. Ωστόσο, υπάρχει μια εκπαίδευση στην οποία έχουν ένα θεωρητικό κομμάτι και ένα πρακτικό. Συνήθως κάνουμε περίπου θεωρητικό 4 ώρες, που έχει να κάνει με το πόσοι είναι στην ομάδα κάθε φορά και ένα πρακτικό περίπου 3-4 ώρες στο δάσος. Το πρώτο κομμάτι ουσιαστικά όμως, επειδή υπάρχει άλλη εκπαίδευση στην παιδαγωγική του σχολείου του δάσους, δεν αποτελεί για εμάς κάτι τόσο διαφορετικό. Είναι η προέκταση αυτού που κάνουμε και το δάσος. Δηλαδή, το πώς αφήνω στο δωμάτιο τα παιδιά να αυτενεργούν, πώς να αυτορυθμίζονται, πώς δουλεύουν τα πρότζεκτ , όλοι οι τρόποι απλά εφαρμόζονται και στο δάσος.</p> <p>Ουσιαστικά ακλουθούμε την ουσία, ότι αυτός ο άνθρωπος μπορεί να είναι με τα παιδιά και έχει εμπειρία. Στην Δανία σε κάθε πλαίσιο προσχολικής είναι ο αριθμός ατόμων με πτυχίο προσχολικής, αλλά υπάρχει και ο ανάλογος αριθμός νηπιαγωγών με πτυχίο, στους 4 παιδαγωγούς να είναι εκπαιδευτικό προσωπικό που 2 δεν έχει καταρτίσει τέτοια, ο ένας ξυλουργός και ο άλλος μουσικός, αλλά τα έχει. Από εκεί και πέρα ακολουθεί μια εκπαίδευση και πριν και κατά την διάρκεια του τι και πως για να μπουν σ' αυτό. Σημασία έχει να μπορείς να παρατηρείς και να δίνεις ένα ερέθισμα όπου και αν είσαι, είτε στο δάσος, είτε στον κήπο, είτε στην αίθουσα. Αυτό είναι παιδαγωγική προσέγγιση για εμένα.</p>
--	--

<p><b>Πώς θα μπορούσε να αλλάξει το νομοθετικό πλαίσιο της Ελλάδας για περισσότερες δράσεις στη φύση, με αναγνωρισμένη παιδαγωγική αξία;</b></p>	
<p>Ρόζα Τριανταφυλλίδη</p>	<p>Μάρκος Ζάγκας- Τσακίρης</p>

Σε σχέση με τη νομοθεσία, για να φτάσεις να αλλάξεις πρέπει πρώτα να έχεις αντιληφθεί, παρατηρήσει κ καταγράψει πολύ καλά την ανάγκη που οδηγεί στην αλλαγή της νομοθεσίας. Από εκεί πρέπει λοιπόν να ξεκινήσει κάποιος με μια δουλειά να καταγραφούν τα προβλήματα και τα εμπόδια αυτού του κομματιού και ταυτόχρονα να καταγραφούν οι συνέπειες της έλλειψης όλου αυτού του κομματιού, ειδικά στην εκπαίδευση για να μπορέσεις να πατήσεις σε όλο αυτό και με σύμμαχο ενδεχόμενες νομοθεσίες άλλων χωρών, όπου αυτά έχουν λυθεί σε μεγάλο βαθμό, να πιέσεις να λυθεί αυτό, αλλά θεωρώ επίσης ότι δεν μπορεί να γίνει καμία αλλαγή τέτοιου είδους, αν δεν ξεπηδήσει από κάτω. Δηλαδή από τους δασκάλους να πουν ότι εμείς θέλουμε και γιατί δεν μας αφήνετε, εμείς θέλουμε έναν συνοδό γιατί δεν μπορούμε μόνοι μας με 25 παιδιά. Αν δεν βγουν οι δάσκαλοι, όχι οι συνδικαλιστές πως θα αλλάξει; Αλλιώς θα είναι κάτι που θα έρθει από πάνω κ απέξω.

Μια καλή ιδέα είναι να γνωριστούν οι άνθρωποι που ασχολούνται με αυτά, αν υπάρχει κοινός κώδικας, αν μιλάμε για μια συλλογικότητα που θα λειτουργήσει. Αν μπορέσει να λειτουργήσει με κοινό κωδικό του τι θα θέλουμε να κάνουμε για την χώρα μας και τα παιδιά μας, προς αυτή την κατεύθυνση, θα πρέπει να “συμμαχήσουμε” και με όλο το υπόλοιπο κομμάτι. Όλα πρέπει να συνδεθούν με την κοινωνία, γιατί αν θέλω να αλλάξει η νομοθεσία, θα πρέπει να αλλάξει για την κοινωνική πραγματικότητα που χρειαζόμαστε όλοι και όχι μόνο για εμένα και το δικό μου σχολείο. Άρα γνωριμία, κοινός κώδικας, σύνδεση με την

Ένα κομμάτι για να αλλάξει είναι το νομοθετικό. Που όσο εμείς στέλνουμε στο σύμβουλό μας ότι να εμείς πήγαμε και κάναμε μία ώρα μελέτη περιβάλλοντος, να η σύνδεση, να η θεωρία, δημιουργείται ένας όγκος. Δημιουργώντας μία κοινότητα, ένα σωματείο, ασκώντας πίεση, αλλά κυρίως έρευνες σαν αυτή βοηθούν που ένας καθηγητής θα τα πει σ’ ένα πάνελ, θα ακουστεί. Μία σκωτσέζα παιδαγωγός είπε κάτι στον δήμο και καταχωρήθηκε στα πρακτικά. Μετά είχε άλλο κύρος, πως μπαίνοντας σε μια νομοθεσία τοπική, μπαίνοντας σε νομαρχιακή, έφτασε στο υπουργείο παιδείας κλάδος που υπάρχει με σχολεία του δάσους. Λίγο λίγο χτίζεις. Και μετά έρχεται η αλλαγή των γονέων. Είναι ότι έχει έρθει ο καιρός, είναι αρκετοί άνθρωποι που τα ψάχνουν, τα εφαρμόζουν, τα κάνουν, να δημιουργηθεί κάποια ομάδα, που φέρνουν ιδέες, κάποιον άνθρωπο να μας μιλήσει και μοιραζόμαστε την τρέλα μας. Η αλήθεια είναι πως είχαμε προγραμματίσει μια συνάντηση με την Ρόζα για να αρχίσουμε να τα βάζουμε σε μία σειρά. Οπότε, θα κάνουμε ένα κάλεσμα για ποτό που θα έρθουν όσοι θέλουν και να αρχίσουμε. Εγώ συγκεκριμένα δεν έχω τον χρόνο για να πω ότι το στήνω, έναν σύνδεσμο, ένα σωματείο και μπορούμε και ασχολούμαστε με τα γραφειοκρατικά, με συναντήσεις, με μέλη, με οτιδήποτε. Αλλά με πολλή χαρά θα στηρίξουμε ότι γίνει και σίγουρα, άτυπα μπορούμε αν θέλουμε τελικά να πάμε προς αλλαγή νομοθετική, θα πρέπει να έχουμε ένα σωματείο, σύλλογο, σύνδεσμο δεν ξέρω.

Υστερούμε, μου το έχουν μεταφέρει και οι γονείς, ότι εμείς τα κινούμε, εγώ τα έκανα

κοινωνική πραγματικότητα, καταγραφή των προβλημάτων και της διάθεσης για να αντιμετωπιστούν τα προβλήματα αυτά, πολύ βασικό. Γιατί το να μην κάνεις τίποτα είναι μία πολύ ωραία θέση βολέματος. Δικαιολογία. Επειδή έχω συμμετάσχει σε αρκετούς συλλόγους έχω αρκετή εμπειρία και αρνητική και θετική, η ελληνική πραγματικότητα μας έχει δείξει ότι τα κομμάτια συνεργασίας και συλλογικότητας είναι και ήταν αδύναμα σαν λαός, όχι μόνο τώρα, γονιδιακά μας λείπει. Δεν είναι εύκολο γιατί όλοι θέλουν να άρχονται γι' αυτό είναι δύσκολο να το διδάξουμε στα παιδιά μας.

Έχει σημασία να δούμε τι μπορούμε να κάνουμε σε επίπεδο τοπικό, γειτονιάς, σχολείου. Ας μην πάμε μακριά, αν είμαστε σε ένα σχολείο ας δούμε τι γίνεται στο προαύλιο. Υπάρχουν δέντρα, υπάρχει χώμα, μπορούμε να βάλουμε τροφή να προσελκύσουμε πουλιά. Αν δεν υπάρχουν, μπορούμε να φυτέψουμε λουλούδια να έρθουν οι μέλισσες. Να μιλήσουμε για την απεικόνιση και την σημασία όλου αυτού, που είναι πολύ ευρύ. Πολλές μικρές δράσεις ξεκινώντας τοπικά μέχρι να φτάσουμε στο γενικό, που είναι ας πούμε, στο να καταργηθούν από το δικό μας εκπαιδευτικό σύστημα αυτά τα θέματα που λένε μια φορά το μήνα σε δομημένο εκπαιδευτικό πρόγραμμα, που δεν μπορεί ο δάσκαλος να πάρει τα παιδιά και να βγει ελεύθερα στην γειτονιά, δεν επιτρέπεται να υπάρχει ένας συνοδός στην ομάδα.

πρώτος, όποτε δεν ξεκάνει με διάθεση συνεργασίας και εγώ μια επαφή που είχα κάνει, ελάτε να κάνουμε αυτό, ήταν να ξέρεις εμείς τα κάνουμε, ωραία δεν συζητάμε αυτό πάμε να κάνουμε και άλλα, οπότε να υπάρχει σαν νοοτροπία αυτό. Οι περισσότεροι άνθρωποι ασχολούμαστε με την φύση, έχουμε κοινά χαρακτηριστικά ότι θέλουμε να προοδεύουμε και να πάμε μπροστά, οπότε υπάρχει μια μαγιά ανθρώπων για να το πάμε.

#### 5.4. Αποτελέσματα Συνέντευξης

Σύμφωνα με τα δεδομένα των συνεντεύξεων που δόθηκαν από δυο σημαντικούς εκπροσώπους της χώρας μας με πρωτοποριακές πρακτικές εφαρμογές, σύμφωνα με την Παιδαγωγική του Δάσους, αφού μελετήθηκαν προκύπτουν ορισμένες πληροφορίες σχετικά με το έναυσμα των ίδιων για την συγκεκριμένη προσέγγιση, το θεωρητικό υπόβαθρο στο οποίο στηρίχθηκαν, τις απαραίτητες γνώσεις που πρέπει να διαθέτει ένας παιδαγωγός για να εργαστεί σε αντίστοιχους φορείς, τις προσωπικές τους παρατηρήσεις στους μαθητές, τις απόψεις που εκφράζουν οι γονείς αλλά και τους στόχους και την μελλοντική εξέλιξη που προτείνουν για το εκπαιδευτικό σύστημα της Ελλάδας.

Πιο συγκεκριμένα, ως έναυσμα για την εμπλοκή των δύο παιδαγωγών στην Παιδαγωγική του Δάσους και στην προσέγγιση Στάινερ για την κ. Τριανταφυλλίδη, ήταν προσωπικά βιώματα που είχαν από παιδιά με την εμπλοκή τους στον προσκοπισμό και στην συνέχεια με τις σπουδές αλλά και την επαγγελματική τους εμπειρία σε διαφορετικές πρακτικές εφαρμογές. Η αναγνώριση της αξίας του φυσικού περιβάλλοντος που είχαν παρατηρήσει αρχικά στους ίδιους και στη συνέχεια και στους μαθητές τους, ενδυνάμωσε με την συμμετοχή τους σε παρακολουθήσεις και εκπαιδεύσεις της Παιδαγωγικής του Δάσους σε χώρες του εξωτερικού. Έχοντας στις παιδαγωγικές τους αποσκευές εμπειρίες και καταγραφές, τόλμησαν συνειδητά έχοντας επίγνωση στα οφέλη αλλά και στις δυσκολίες που θα αντιμετώπιζαν, να δημιουργήσουν στην Ελληνική κοινωνία παρόμοιες εκπαιδευτικές δράσεις για παιδιά προσχολικής ηλικίας αλλά και πρωτοβάθμιας. Με μεθοδολογία, επίγνωση των ενεργειών τους, συνεχή αναζήτηση και επιμόρφωση, ταξίδια και μελέτη παρόμοιων μοντέλων αγωγής στο εξωτερικό και όραμα έχουν καταφέρει με μεγάλη επιτυχία την σταδιακή αποδοχή και αναγνώριση τους από το κοινό.

Η προστιθέμενη εκπαιδευτική αξία που προσφέρουν τα εκπαιδευτικά προγράμματα στο φυσικό περιβάλλον, είναι η βιωματική ολιστική μάθηση που συμβαίνει κυρίως μέσω του παιχνιδιού, της αναζήτησης και εξερεύνησης. Το ίδιο το περιβάλλον, σύμφωνα με τους παιδαγωγούς, προσφέρει ποικίλα ερεθίσματα τα οποία φυσικά εναλλάσσονται διαρκώς και δημιουργούν ευκαιρίες για μάθηση νέων πληροφοριών και δεξιοτήτων αλλά και εμπλαίσωση των ήδη αποκτηθέντων στην

σχολική τάξη. Στο εξωτερικό περιβάλλον, η μάθηση γίνεται πιο ευχάριστη, χωρίς άγχος και ανταγωνισμό, καθώς προσφέρει σε κάθε μαθητή την δυνατότητα να ακολουθεί τους δικούς ρυθμούς και προσφέρει πληθώρα πρακτικών εφαρμογών για την διερεύνηση ενός θέματος. Με οπτικά και ακουστικά ποικίλα ερεθίσματα που διεγείρουν τις αισθήσεις αλλά ταυτόχρονα ηρεμούν το πνεύμα του παιδιού, δημιουργούνται οι κατάλληλες συνθήκες για προσωπικό προβληματισμό, αναζήτηση και εξερεύνηση ποικίλων θεμάτων. Ο νους, η ψυχή και το σώμα συμμετέχει σε κάθε δραστηριότητα ταυτόχρονα, ενδυναμώνοντας την αυτοεκτίμηση του παιδιού προσφέροντας την ευκαιρία να ανακαλύψει τις ικανότητες του μέσω της αυτενέργειας αλλά και της συνεργασίας με τους συμμαθητές του. Από τα αποτελέσματα της συνέντευξης προκύπτει ότι τα παιδιά στο εξωτερικό περιβάλλον συνεργάζονται, επικοινωνούν, μοιράζονται τις πληροφορίες και μεταφέρουν την γνώση με μεγαλύτερη συχνότητα απ' ότι στην σχολική τάξη. Οι δυσκολίες που μπορεί να αντιμετωπίζουν ενδυναμώνουν τις μεταξύ τους αλληλεπιδράσεις και αναπτύσσουν το ομαδικό πνεύμα. Επιπλέον, με την παρουσία και συμμετοχή των παιδιών σε δράσεις στη φύση με σταθερή συχνότητα, έχουν παρατηρήσει ότι αναπτύσσεται η περιβαλλοντική συνείδηση, καθώς τα παιδιά συνδέονται μαζί της, αισθάνονται ελεύθερα και ασφαλή και γίνονται μέρος αυτής, προσπαθώντας να την προστατεύσουν, μεταβιβάζοντας και συμβάλλοντας στην πρόσληψη μελλοντικών και πολύ σημαντικών κινδύνων του περιβάλλοντος.

Στόχος των εκπαιδευτικών προγραμμάτων της κ. Τριανταφυλλίδη είναι η καλλιέργεια όλων των δεξιοτήτων που αναφέρθηκαν παραπάνω, προσφέροντας οργανωμένες συναντήσεις στο δάσος για παιδιά προσχολικής και πρωτοβάθμιας ηλικίας με αλλά και χωρίς την συμμετοχή των γονέων. Τα παιδιά εξερευνούν, ανακαλύπτουν, παίζουν, δημιουργούν παιχνίδια και κατασκευές, μαθαίνουν για την ζωή στο δάσος μέσα από αφηγήσεις, τραγούδια και δράσεις, συμμετέχουν σε ενέργειες για την προστασία του και κοινωνικοποιούνται. Στα προγράμματα στα οποία συμμετέχουν και οι γονείς, προσφέρεται η ευκαιρία για οικογενειακό ποιοτικό χρόνο, απομακρυσμένοι από τις αγχωτικές συνθήκες που βιώνουν στην σύγχρονη καθημερινότητα, ενδυναμώνοντας την μεταξύ τους σχέσεις αλλά και την σχέση τους με την φύση. Ιδιαίτερα οι ενήλικες έχουν την ανάγκη για επιστροφή στην φύση, αποβάλλοντας το στρες και τους πιεστικούς ρυθμούς που καλούνται καθημερινά να αντιμετωπίσουν. Στο δάσος νιώθουν ελεύθεροι, χαλαροί, αναζωογονημένοι, γυμνάζονται, ξεκουράζουν σώμα και πνεύμα και μπορούν

να απολαύσουν αβίαστα τις απλές οικογενειακές στιγμές. Σχετικά με τα προγράμματα που απευθύνονται στους παιδαγωγούς τους Δήμου Βύρωνα αλλά και στους μαθητές των παιδικών σταθμών, στοχεύουν στην ενημέρωση και εξοικείωση των πρώτων με την συγκεκριμένη προσέγγιση αλλά και με πρακτικές εφαρμογές αλλά και παρατήρηση με την εμπλοκή των μαθητών σε οργανωμένες δραστηριότητες. Οι μαθητές μέσα από τα οφέλη και τις προσωπικές τους εμπειρίες που αποκόμισαν από την επίσκεψή τους στο δάσος, ως αντικειμενικοί αναμεταδότες θα μεταφέρουν στους γονείς τους την επιθυμία και την ανάγκη για παιχνίδι στην φύση. Έτσι, υπάρχει η ελπίδα για κινητοποίηση και εμπλοκή των παιδιών για παιχνίδι στην ύπαιθρο με την παρουσία των γονιών, με αποτέλεσμα την επανασύνδεση και των δύο στην φύση. Ο κ. Ζάγκας με την ίδρυση του πρωτοποριακού ιδιωτικού σχολείου με δράσεις στο εξωτερικό περιβάλλον, προσφέρει την ευκαιρία στους μαθητές να ενισχύσουν τα αναπτυξιακά και γνωστικά τους αποτελέσματα, μέσω του παιχνιδιού και των στοχευόμενων δραστηριοτήτων στην ύπαιθρο. Με φυσική αυλή που με την φαντασία και την δημιουργικότητα των παιδιών μετατρέπεται συνεχώς, προσφέροντας αμέτρητες συνθήκες για παιχνίδι και εξερεύνηση, σε όλες τις καιρικές συνθήκες αλλά και με εκδρομές στο δάσος, τα παιδιά πειραματίζονται, ανακαλύπτουν τα στοιχεία και τις ιδιότητες της φύσης, κατανοούν το περιβάλλον και τα φυσικά φαινόμενα με την εμπλοκή τους σε αυτό. Στις μεγαλύτερες τάξεις, η γνώση που λαμβάνουν στο σχολικό περιβάλλον πλαισιώνεται με συγκεκριμένες δράσεις που συμβαίνουν στο εξωτερικό περιβάλλον και προσδίδουν σε αυτή την χρησιμότητα που έχει στην πραγματική ζωή. Με τον τρόπο αυτό οι μαθητές κινητοποιούνται για την αναζήτηση της νέας γνώσης.

Οι γονείς οι οποίοι επιλέγουν τα συγκεκριμένα παιδαγωγικά μοντέλα που αξιοποιούν το φυσικό περιβάλλον στην εκπαιδευτική διαδικασία, είναι συνειδητοποιημένοι για τις συνθήκες και τα θετικά αποτελέσματα στη γνωστική, σωματική, ψυχική και κοινωνική ανάπτυξη των παιδιών τους, συγκριτικά με τα παραδοσιακά Κέντρα Αγωγής. Οι περισσότεροι είναι ενημερωμένοι για την συγκεκριμένη προσέγγιση και σεβόμενοι τις αρχές της και τις συνθήκες βοηθούν με την καλή συνεργασία στην επίτευξη των διαδικασιών. Όσοι δεν γνωρίζουν, αρχικό μέλημα των υπεύθυνων είναι η ενημέρωσή τους. Ορισμένοι τολμούν παρά τους προσωπικούς φόβους και τις ανασφάλειες που αισθάνονται και μελλοντικά με την σωστή ενημέρωση, παρουσίαση των δραστηριοτήτων αλλά κυρίως μέσα από τα θετικά αποτελέσματα που



ίδιοι παρατηρούν στα παιδιά τους, αντιλαμβάνονται την αξία των προγραμμάτων και συνεχίζουν πιο ενθαρρυντικά και συμμετοχικά στην συνεργασία. Ορισμένοι που εξαρχής είναι δύσπιστοι για την διαφορετική προσέγγιση και τα αποτελέσματά της, αποχωρούν.

Οι συνεργάτες που επιλέγουν να συνεργαστούν είναι κυρίως άνθρωποι με παιδαγωγική κατάρτιση και εξειδίκευση στην Παιδαγωγική του Δάσους. Βασική προϋπόθεση είναι η γνώση των πρώτων βοηθειών για την αντιμετώπιση ενδεχόμενων κινδύνων. Σύμφωνα με τον κ. Ζιάγκα ο παιδαγωγός θα πρέπει να παρατηρεί συνεχώς, να αφήνει να παιδιά να αυτενεργούν, να μπορεί να συνδεθεί μαζί τους και να προσφέρει το κατάλληλο ερέθισμα όπου χρειάζεται. Για την κ. Τριανταφυλλίδη σημαντικό είναι ο παιδαγωγός να αγαπά και να στηρίζει με την στάση ζωής του την σύνδεση που έχει με την φύση. Να έχει ανοιχτές όλες τις αισθήσεις του ώστε να παρατηρεί, να καταγράφει και να προτείνει, χωρίς να επεμβαίνει, παρέχοντας ερεθίσματα στα παιδιά, στηριζόμενος πάντα στον «παιδαγωγικό του λόγο». Κάθε δράση θα πρέπει να βασίζεται σε θεωρητικό παιδαγωγικό υπόβαθρο και να διαθέτει εμπειρία και ιδέες για αντίστοιχες πρακτικές εφαρμογές, ανάλογες των συνθηκών. Σημαντικό πέρα από την γνώση των πρώτων βοηθειών, είναι η συνείδηση των παιδαγωγών ώστε να προφυλάσσουν τα παιδιά από επικίνδυνες καταστάσεις και έντονα καιρικά φαινόμενα.

Οι πρωτοποριακές πρακτικές εφαρμογές που υλοποιούνται αρκετά χρόνια από την «Παρέα τους Δάσους» και το «Παιχνιδαγωγείο», καθώς και τα εργαστήρια του κ. Ζιάγκα σε συνεργασία με την Inside Out Nature με στόχο την θεωρητική και πρακτική εκπαίδευση της παιδαγωγικής του Δάσους στην Ελλάδα, αποτελούν πηγή έμπνευσης και παραδειγματισμό για πολλές παρόμοιες ενέργειες που έχουν ξεκινήσει την λειτουργία τους τα τελευταία δυο χρόνια και συνεχώς αυξάνονται, όπως παρουσιάζονται σε παραπάνω κεφάλαιο. Η ανάγκη για συχνότερη επαφή με το φυσικό περιβάλλον στην σύγχρονη πραγματικότητα, καθώς και τα αποτελέσματα που προκύπτουν από έρευνες, όπως η συγκεκριμένη, δημιουργούν ένα υποστηρικτικό περιβάλλον από παιδαγωγούς, αναπτυξιολόγους, κοινωνιολόγους, ψυχολόγους αλλά κυρίως γονείς και παιδιά που εκφράζουν την επιθυμία τους για περισσότερες παρόμοιες ενέργειες στην Ελλάδα.

Μέλημα όλων των παιδαγωγών που υποστηρίζουν αντίστοιχες προσεγγίσεις είναι η γνωστοποίηση των αποτελεσμάτων της δουλείας τους, δημιουργώντας όγκο πληροφοριών για την ενημέρωση, τον προβληματισμό, την επανεξέταση και την συμμετοχή περισσότερων συνειδητοποιημένων επαγγελματιών. Οι παιδαγωγοί της

Ελλάδας αλλά και όσοι γνωρίζουν δουλεύουν με παιδιά προσχολικής και πρωτοβάθμιας ηλικίας και αξιοποιούν συνειδητά το φυσικό περιβάλλον, θα πρέπει να επικοινωνήσουν και να δημιουργήσουν ένα σωματείο που να μπορεί να εκφράσει υπεύθυνα, οργανωμένα και στοχευόμενα τις δράσεις και τα αποτελέσματά τους, κάνοντας την αρχή με τοπικές αλλαγές στηριζόμενοι στις ανάγκες και στις δυνατότητες που προσφέρει η εκάστοτε κοινωνία και μελλοντικά σε ευρύτερο κοινό. Όπως συμβαίνει μέχρι και σήμερα, σύμφωνα με την κ. Τριανταφυλλίδη, από τους ίδιους τους μαθητές που βελτιώνουν την ψυχοσωματική τους κατάσταση αλλά και το γνωστικό και κοινωνικό τους επίπεδο, με την εμπλοκή τους στο φυσικό περιβάλλον, οι γονείς αντιλαμβάνονται τα οφέλη και συνειδητά επιλέγουν τα συγκεκριμένα προγράμματα, δημιουργώντας μια νέα κοινωνική και εκπαιδευτική ανάγκη για διαφοροποιήσεις, μεταδίδοντας τις εμπειρίες τους και σε άλλους γονείς. Η ανάγκη αυτή, συνδυαστικά με τις συλλογικές γνωστοποιήσεις ερευνών από επιστήμονες θα οδηγήσουν μελλοντικά σε νομοθετικές αλλαγές του εκπαιδευτικού συστήματος της Ελλάδας, στοχεύοντας στην βελτίωσή του μέσω της αξιοποίησης του φυσικού περιβάλλοντος.

## Συμπεράσματα έρευνας

Στην παρούσα ποιοτική έρευνα έγινε αρχική παρουσίαση των θεωρητικών προσεγγίσεων σπουδαίων παιδαγωγών. Ξεκινώντας με το σπουδαίο έργο «Πολιτεία», του Πλάτωνα η φύση και τα δημιουργήματά της αποτελούν τον οδηγό της μάθησης. Από τα πρώτα χρόνια ζωής τους ανθρώπου τα παιδιά θα πρέπει να απολαμβάνουν περιπάτους στην φύση με την τροφή, με σκοπό την ψυχική και σωματική καλλιέργεια του παιδιού από τα ερεθίσματα του περιβάλλοντος και στην συνέχεια την κατανόηση και εξέταση αυτών, οδηγώντας το στην γνώση. Από την ηλικία των 3 έως 6 τα παιδιά μπορούν να αυτενεργούν μέσω του ελεύθερου παιχνιδιού, δημιουργώντας φιλίες και μεταβιβάζοντας τις ηθικές αρχές της κοινωνίας.

Παρόμοια προσέγγιση για τα πρώτα χρόνια της αγωγής του παιδιού και την εμπλοκή της φύσης σε αυτό, εμφανίζεται στον «Αιμίλιο ή Περί Αγωγής», του Ρουσσώ. Ο ίδιος υποστηρίζει ότι το παιδί εκεί δομεί τον αισθητηριακό του κόσμο, έρχεται σε επαφή με την πραγματικότητα, εξερευνά, παρατηρεί, αυτενεργεί, μαθαίνει να διαχειρίζεται τις

δυσκολίες, ενδυναμώνοντας έτσι πνεύμα και σώμα. Η ύπαιθρος προσφέρει ανεπηρέαστη από τις επεμβάσεις του ενήλικου ανθρώπου, παρέχοντας ευκαιρίες εξερεύνησης των προσωπικών ορίων του ατόμου αλλά και αρμονικές στιγμές κάλους που οδηγούν στην ουσιαστική εμπάθυνση και κατανόηση του εαυτού. Επιπρόσθετα, η αυτονομία και ανεξαρτησία του παιδιού, αναπτύσσεται φυσικά με την αυτενέργεια και τις προσκλήσεις των εκάστοτε συνθηκών που συναντά στο εξωτερικό περιβάλλον.

Η Μοντεσσόρι, υποστηρίκτρια της ανάπτυξης του ατόμου σύμφωνα με τους νόμους της φύσης, θεωρεί για το στάδιο της προσχολικής ηλικίας, κατά το οποίο αναπτύσσονται οι νευρικές συνάψεις, ως κατάλληλο το φυσικό περιβάλλον, το οποίο προσφέρει πλήθος αισθητηριακών εμπειριών, που ενισχύουν την διαδικασία. Οι παιδαγωγοί καλούνται να επιλέγουν το αντίστοιχο φυσικό περιβάλλον, το οποίο θα παρέχει ελευθερία για αυθόρμητες δράσεις που θα προσφέρουν ικανοποίηση του παιδιού. Οι ευκαιρίες κατανόησης και επεξεργασίας του, οδηγούν στην κατανόηση του πραγματικού κόσμου, ως στοιχείο σταθερό που το επεξεργάζεται με ασφάλεια με την σύνδεση ψυχής και σώματος. Η ίδια τονίζει με το έργο της, ότι το μόνο που χρειάζεται να παρέχουμε στα παιδιά είναι χρόνος και ελευθερία στην φύση, χωρίς παρεμβάσεις και κατευθύνσεις από τους ενήλικες.

Στην συνέχεια, παρουσιάζονται οι απόψεις του Τζον Ντιούι, κατά τον οποίο το σχολείο θα πρέπει να γίνει περισσότερο παιδοκεντρικό και οι γνώσεις να αποκτιούνται μέσω της βιωματικής μάθησης. Η γνώση θα πρέπει να σχετίζεται με την πρακτική εφαρμογή στην καθημερινή ζωή και να είναι αντίστοιχη του επιπέδου κάθε μαθητή ξεχωριστά. Συγκεκριμένα, στην προσχολική ηλικία, οι γνώσεις και οι δεξιότητες κατακτιούνται μέσα από τις παρορμήσεις και τα ενδιαφέροντα που αποτελούν τις προσωπικές εμπειρίες του μαθητή, που θα πρέπει να είναι όσο το δυνατόν πιο «αντισχολικές». Ρόλος του παιδαγωγού είναι να παρέχει τα κατάλληλα εποπτικά υλικά και μέσα ώστε να κατευθύνει σε συγκεκριμένα πλαίσια την δράση με σκοπό την σωστή διαπαιδαγώγηση. Ο ίδιος επιβεβαιώνει τις προηγούμενες προσεγγίσεις, συμπληρώνοντας ότι η καθημερινή ενασχόληση των παιδιών στο φυσικό περιβάλλον προσφέρει τις κατάλληλες ευκαιρίες για βιωματική μάθηση (undergoing), διατηρώντας το ενδιαφέρον, την προσοχή και παρέχοντας τα κίνητρα για την ουσιαστική γνώση, που θα οδηγήσει στην επιστημονική κατάρτιση.

Τελευταίος, αλλά με πολύ σημαντικό έργο που επηρεάζει την σύγχρονη παιδαγωγική προσέγγιση πολλών παιδαγωγών, είναι ο Στάινερ. Επηρεασμένος από την ανθρωποσοφία, υποστηρίζει την σύνδεση σώματος, πνεύματος και ψυχής στην εκπαιδευτική διαδικασία. Η σύνδεση αυτών αποτελεί την βάση της εκπαιδευτικής οργάνωσης και προγραμματισμού που εφαρμόζεται στα σχολεία Waldorf. Υποστηρικτής της αυτοδιδασκαλίας, με το έργο του αναφέρει ότι ο άνθρωπος μόνο με την επαναλαμβανόμενη επαφή με την φύση, θα μπορέσει να οδηγηθεί στην συνειδητή γνώμη. Ο ίδιος ο παιδαγωγός θα πρέπει να αγαπά το φυσικό περιβάλλον και να είναι στοργικός, χαρούμενος, ευτυχισμένος κατά την επαφή του με τα παιδιά, διαθέτοντας καλλιτεχνικές ικανότητες και χιούμορ που θα πλαισιώνουν την διαδικασία της μάθησης. Ιδιαίτερη σημασία έχει η μακροχρόνια (8ετή) σύνδεση παιδιού- παιδαγωγού, καθώς και η εμπλοκή των γονέων στα λειτουργικά ζητήματα του σχολείου. Συμπερασματικά, η ολιστική προσέγγιση του Στάινερ στοχεύει την ανάπτυξη υγείων σωματικά, ψυχικά και πνευματικά ατόμων με περιβαλλοντική ευαισθησία και συνείδηση.

Σύμφωνα με τις παραπάνω θεωρητικές προσεγγίσεις των σπουδαίων παιδαγωγών και φιλοσόφων και συνδυαστικά με τις μεταβαλλόμενες συνθήκες της τεχνοκρατικής σύγχρονης κοινωνίας, καθώς και των ψυχικών, σωματικών και κινητικών προβλημάτων που έχουν εμφανιστεί λόγω αυτής σύμφωνα με έρευνες, έχει εκφραστεί η ανάγκη και η επιθυμία για Εκπαιδευτικά Κέντρα Απασχόλησης στο φυσικό περιβάλλον, προσφέροντας ευκαιρίες για ελεύθερο παιχνίδι. Για τον λόγο αυτό παρουσιάστηκαν εκτενέστερα στην παρούσα έρευνα, οι αντίστοιχες με τις εκπαιδευτικές δομές του εξωτερικού, που υπάρχουν στην Ελλάδα .Συμπεριληπτικά είναι τα σχολεία Waldorf, όπως ο «Παιδόκηπος Καρυδία» και η «Ροδία» που στοχεύουν στην ολόπλευρη ανάπτυξη του παιδιού με δράσεις βασισμένες στην προσέγγιση του Στάινερ. Ομοίως λειτουργεί το «Τριανέμι» με Νηπιαγωγείο και Δημοτικό Σχολείο. Οι παιδαγωγοί των σχολείων αυτών εξειδικεύονται στην Waldorf εκπαίδευση που υπάρχει στο εξωτερικό.

Τα Μοντεσσοριανά Κέντρα, ως τα πιο διαδομένα εναλλακτικά κέντρα αγωγής, λειτουργούν στην Ελλάδα από το 1950, παρ' όλα αυτά τα τελευταία χρόνια για τους λόγους που αναφέρθηκαν, έχουν ραγδαία ανάπτυξη. Λόγω του μεγάλου αριθμού σχολείων, αναφέρθηκαν ενδεικτικά ορισμένα από αυτά στην αντίστοιχη ενότητα. Το εξωτερικό περιβάλλον μάθησης που προσφέρουν, παρέχει δυνατότητες αρμονικής ανάπτυξης του παιδιού σύμφωνα με την ηλικία του, με σεβασμό προς την ατομικότητα

και το περιβάλλον. Είναι ιδιαίτερο προσιτό στους γονείς καθώς προσφέρει μια ομαλή ένταξη των παιδιών στην εκπαιδευτική διαδικασία. Επιπλέον, η Μοντεσσόρι θεωρεί ότι προσφέρει ευκαιρίες δράσεις στην ύπαιθρο, κάτι που οι ίδιοι οι γονείς στερούν από τα παιδιά τους εξαιτίας των χρονικών περιθωρίων και υποχρεώσεων που έχουν. Στόχος των παιδαγωγών είναι τα παιδιά να αγαπήσουν, να συνδεθούν και να προστατέψουν τη φύση. Το προσωπικό εξειδικεύεται στις αντίστοιχες σχολές, όπως το Μοντεσσοριανό Εργαστήριο της Ειρήνης Φαφαλιού.

Ένα σύγχρονο για την Ελλάδα, εναλλακτικό μοντέλο που παρουσιάστηκε, είναι τα σχολεία τους δάσους, που λειτουργούν από το 1950 σε χώρες του εξωτερικού, όπως η Δανία. Εκεί, τα παιδιά μαθαίνουν καθημερινά με βιωματικές δράσεις, αναπτύσσονται σταθερά και ισορροπημένα, διαχειρίζονται την ελευθερία τους, ανταποκρίνονται σε όλες τις προκλήσεις, αναζητούν τα προσωπικά τους όρια και αναπτύσσουν το θάρρος και την εμπιστοσύνη των προσωπικών τους ικανοτήτων. Με αυτό τον τρόπο τα παιδιά μπορούν να ανακαλύψουν τα ενδιαφέροντά τους και να αναπτύξουν τα ταλέντα τους. Η συνεργασία και η ομαδικότητα έχει κεντρικό ρόλο, εφόσον οι αποφάσεις για την λειτουργία της ομάδας και οι λύσεις των προβλημάτων αντιμετωπίζονται συλλογικά. Ο παιδαγωγός λαμβάνει υπόψη του τα προσωπικά χαρακτηριστικά και τις ανάγκες των παιδιών ατομικά και προτείνει συμβουλευτικά, χωρίς επεμβάσεις, τρόπους και μέσα για την εκπαιδευτική διαδικασία, βασιζόμενος στο παιδαγωγικό του υπόβαθρο. Το μη στρεσογόνο περιβάλλον και ο τρόπος λειτουργίας οδηγούν στην ομαλή και υγιή ψυχοσωματική ανάπτυξη του παιδιού, συνδυαστικά με την μείωση των μολυσματικών ασθενειών εξαιτίας του ανοιχτού εξωτερικού περιβάλλοντος. Οι παιδαγωγοί λαμβάνουν σχετική εξειδίκευση στην παιδαγωγική του δάσους, από εργαστήρια όπως το Inside Out Nature στην Ελλάδα ή με διαδικτυακά προγράμματα 3<sup>uv</sup> επιπέδων, με υποχρεωτικές πρακτικές και θεωρητικές εργασίες. Στην Ελλάδα το πρώτο σχολείο του δάσους «Πευκίτες» λειτούργησε το 2012, υπό την αιγίδα του Υπουργείου Παιδείας. Αντίστοιχα, λειτουργεί το «Παιχνιδαγωγείο» με Νηπιαγωγείο και Δημοτικό και η «Παρέα του Δάσους», που συμμετείχαν στην έρευνα.

Συνδυάζοντας τις κοινές θεωρητικές προσεγγίσεις που εστιάζουν στην αξιοποίηση του δασικού περιβάλλοντος κατά της εκπαιδευτική διαδικασία για την προσχολική ηλικία, αρκετά Κέντρα Εκπαίδευσης έχουν ιδρυθεί τα τελευταία χρόνια. Ως συνέχεια του «Σχολείου της Φύσης», το 2018-19 ξεκίνησε το «Big Bag School», με

καινοτόμες για την χώρα διεπιστημονικές προσεγγίσεις της μάθησης, προσανατολισμένες από την ανάγκη των μαθητών για επαφή με την φύση, στοχεύοντας στην αλλαγή του μέχρι τώρα παραδοσιακού συστήματος. Ένα ακόμη καινοτόμο σχολείο, με παρόμοιες δράσεις είναι το σχολείο του Φουρφουρά, το οποίο εντάχθηκε στην παγκόσμια λίστα της Εναλλακτικής Εκπαίδευσης.

Εκτός από τα Κέντρα Εκπαίδευσης και Αγωγής, αρκετές οργανώσεις και Μ.Κ.Ο. στοχεύουν στην σύνδεση του ανθρώπου με τη φύση και στην επανασύνδεση του με αυτή με μια πιο οικολογική στάση ζωής. Πολλές ακόμη, αυτό-διοικούμενες ενώσεις από γονείς και παιδαγωγούς αναζητούν από το διεθνή δίκτυο, παιδοκεντρικά, βιωματικά και οικολογικά μοντέλα αγωγής που στοχεύουν στην Δημοκρατική Παιδεία, όπως το EUDEC και το Nature Play ALC, που παρουσιάστηκαν.

Στη συνέχεια, αφού παρουσιάστηκαν οι διάφορες ερευνητικές διαδικασίες που ακολουθήθηκαν για την συλλογή των δεδομένων της έρευνας μέσα από προσωπική συμμετοχή στα αντίστοιχα κέντρα και σεμινάρια, πραγματοποιήθηκε συνέντευξη, σύμφωνα με την οποία παρουσιάστηκαν και αναλύθηκαν τα αποτελέσματά της. Με τις διαδικασίες αυτές διεξάχθηκαν τα συμπεράσματα, σύμφωνα με τα οποία η πολυαισθητική εμπειρία, η βιωματική μάθηση και η αυτενέργεια του παιδιού μέσω του φυσικού περιβάλλοντος στην καθημερινή εκπαιδευτική διαδικασία, οδηγούν στην σωματική, πνευματική, ψυχική, κοινωνική και νοητική εξέλιξη του παιδιού με καλύτερα αποτελέσματα από αυτά στο παραδοσιακό σχολείο, που στερεί την φαντασία, την δημιουργικότητα, την αυτενέργεια, τα κίνητρα, την προσωπική ελευθερία και τον σεβασμό προς το παιδί. Σύμφωνα με τους ίδιους τους παιδαγωγούς η αλλαγή και η ευκαιρία αξιοποίησης του φυσικού περιβάλλοντος μπορεί να συμβεί παντού, ακόμα και στο προαύλιο του σχολείου. Αν σταδιακά, εμείς οι παιδαγωγοί αλλάξουμε τον τρόπο αντιμετώπισης και διαχείρισης των συνθηκών με καλή διάθεση και ανοιχτό πνεύμα προς κάθε καλή αλλαγή του εκπαιδευτικού συστήματος, θα επωφεληθούν οι μαθητές μεταφέροντας το μήνυμα στους γονείς τους. Έτσι, όλοι μαζί, ενωμένοι με κοινό σκοπό, χωρίς ανταγωνισμό θα μπορέσουμε γνωστοποιώντας με τις δράσεις μας, με έρευνες και με επιστημονικά δεδομένα να οδηγηθούμε στην αναγνώριση της προστιθέμενης παιδαγωγικής αξίας που προσφέρει το φυσικό περιβάλλον. Στοχεύοντας στην μελλοντική νομοθετική τροποποίηση με βασικό σκοπό την βελτίωση της ποιότητας ζωής όλων μας, την αποφυγή μελλοντικών κινδύνων της ανθρωπότητας αλλά και του πλανήτη μας.

Κλείνοντας, ως κοινωνική ανάγκη των τελευταίων χρόνων, παρουσιάζονται ορισμένες προτάσεις οι οποίες θα μπορούσαν να συμβάλλουν σε νέες ευκαιρίες για μια πιο αισιόδοξη, ποιοτική ζωή μέσω της καθημερινής επανασύνδεσής μας με την φύση.

## Προτάσεις

Έχοντας παρουσιάσει στα προηγούμενα κεφάλαια τις θεωρητικές προσεγγίσεις μεγάλων παιδαγωγών, τα Προσχολικά Κέντρα και τους φορείς που λειτουργούν με αντίστοιχη προσέγγιση στην χώρα μας και σύμφωνα με τις καταθέσεις κάποιων από αυτούς σχετικά με τα θετικά αποτελέσματα που έχει στην ολόπλευρη ανάπτυξη του παιδιού η επαφή του με την φύση, θα αναφερθούν ορισμένες ενέργειες που θα μπορέσουν με την υλοποίησής του να συμβάλλουν στην βελτίωση των συνθηκών ζωής όλων μας.

- Οι παιδαγωγοί κατά την διάρκεια των σπουδών τους να λαμβάνουν επαρκείς γνώσεις όλων των θεωρητικών προσεγγίσεων και των πρακτικών εφαρμογών που λαμβάνουν χώρα διεθνώς αλλά και εγχώρια, όπως της Παιδαγωγικής Waldorf και των Waldkindergarden και να μην περιορίζονται μόνο στην έκφραση των αντίστοιχων θεωριών από λίγους και συγκεκριμένους παιδαγωγούς. Επιπλέον οι γνώσεις που λαμβάνουν θα πρέπει να είναι σύγχρονες και να βασίζονται σε νέα επιστημονικά δεδομένα και έρευνες, φέρνοντας πρωτοποριακές ιδέες στην χώρα μας οι μελλοντικοί παιδαγωγοί.
- Να υπάρχει συστηματική επιμόρφωση των εργαζομένων για τις νέες έρευνες και εξελίξεις της διεθνούς επιστημονικής κοινότητας των παιδαγωγών προσχολικής ηλικίας, καθώς και συνεργασία/ επικοινωνία μαζί τους για τον εμπλουτισμό και την ανταλλαγή γνώσεων, εμπειριών και ιδεών με την χρήση της τεχνολογίας.
- Οι γονείς να ενημερώνονται από τους αρμόδιους με συναντήσεις για τα οφέλη που προσφέρει η αξιοποίηση του φυσικού περιβάλλοντος στην εκπαιδευτική και αναπτυξιακή διαδικασία και να προτείνουν και παροτρύνουν σε αντίστοιχες δράσεις στην εξωσχολική των μαθητών.
- Ενημερωτικές δράσεις μαθητών και παιδαγωγών για την αξιοποίηση του φυσικού περιβάλλοντος.

- Να υπάρχει διεπιστημονική ενημέρωση (από παιδαγωγούς, γιατρούς, ψυχολόγους) μέσω κοινωνικής δικτύωσης για την σπουδαιότητα της σωματικής, ψυχικής και κοινωνικής εξέλιξης που έχει η ενασχόληση του παιδιού με ο φυσικό περιβάλλον, ενισχύοντας έτσι την εκτίμηση και την αξιοποίηση με την ενεργό εμπλοκή τους.
- Να δημιουργηθούν περισσότεροι χώροι πρασίνου μέσα στα αστικά κέντρα που θα προσφέρουν ευκαιρίες για ασφαλές ελεύθερο παιχνίδι. Ο αστικός και χωροταξικός σχεδιασμός να διαθέτει ευκαιρίες για την ασφαλή κινητικότητα των παιδιών με τα πόδια ή και το ποδήλατο.
- Να οργανώνονται περισσότερες ημερίδες, σεμινάρια και εθελοντικές δράσεις για την ευαισθητοποίηση σε θέματα περιβαλλοντικής εκπαίδευσης και προστασίας. και να γνωστοποιούνται με διαφημίσεις από τα μέσα ενημέρωσης.
- Αντίστοιχα με την προώθηση του ψηφιακού γραμματισμού να είναι και η θέση του εξωτερικού ελεύθερου παιχνιδιού στα σχολεία, όντας θεμελιωμένο δικαίωμα των παιδιών, ενσωματώνοντας στο ωρολογιακό πρόγραμμα.
- Να δημιουργηθεί μια επίσημη κοινότητα στην Ελλάδα από εκπαιδευτικούς που αξιοποιούν το φυσικό περιβάλλον στην εκπαιδευτική διαδικασία και γνωρίζουν παιδαγωγικά τα οφέλη του, με σκοπό να το διαδώσουν σε συναδέλφους αλλά και να διεκδικήσουν την λειτουργίας τους από το Υπουργείο Παιδείας, ισότιμα με τα κρατικά σχολεία, όπως συμβαίνει σε άλλες χώρες.

## Βιβλιογραφικές Αναφορές

### Ελληνόγλωσσες

Αλλιώτικο Σχολείο, (2019). Παιδαγωγικό Πλαίσιο. Ανακτήθηκε από : <https://alliotikosxoleio.espivblogs.net/files/2014/04/%CE%A0%CE%B1%CE%B9%CE%B4%CE%B1%CE%B3%CF%89%CE%B3%CE%B9%CE%BA%CF%8C-%CE%A0%CE%BB%CE%B1%CE%AF%CF%83%CE%B9%CE%BF.pdf>

Ανθρωποσοφία. (1981). Εγκυκλοπαίδεια Πάπυρος Λαρούς Μπριτάνικα.



Γεραρής, Η. (2014). *Παιδαγωγικές θέσεις του Πλάτωνα: Παρουσίαση και κριτική αποτίμηση*. Πρακτικά του Ελληνικού Ινστιτούτου Εφαρμοσμένης Παιδαγωγικής και Εκπαίδευσης (ΕΛΛ.Ι.Ε.Π.ΕΚ.). Εισήγηση στο 7ο Πανελλήνιο Συνέδριο.

Γιαγλής, Δ. (1983). *Θεμελιώδης Αρχές και Ιδέες στην Παιδαγωγική της Μ. Montessori*. Θεσσαλονίκη: Εκδόσεις Κυριακίδη

Big Bag School, (2019). Ανακτήθηκε από: [www.bigbangedu.org](http://www.bigbangedu.org)

Carroi, Μ. Η. (1947). *Η παιδαγωγική του Τζων Ντιούϊ*. Αθήνα: εκδ. «Νέου Σχολείου».

Dewey, J. (1982). *Το σχολείο που μ' αρέσει*. χ.τ. : Εκδόσεις Γλάρος.

Ζάχος, Δ, Δελαβερίδου, Α., (2014), *Ελληνική Παιδαγωγική και Εκπαιδευτική Έρευνα*. Εισήγηση στο 9<sup>ο</sup> Πανελλήνιο Συνέδριο του Παιδαγωγικής Σχολής Πανεπιστημίου Δυτικής Μακεδονίας, 28-30 Νοεμβρίου 2014. Αναρτήθηκε από [:https://www.researchgate.net/publication/281638425\\_Ta\\_scholeia\\_Waldorf](https://www.researchgate.net/publication/281638425_Ta_scholeia_Waldorf)

Ζέππου, Κ. (2006). *Η εκπαίδευση στον Πλάτωνα*. Όμιλος Μελετών. Αναρτήθηκε στις 21 Ιανουαρίου, 2019 από <http://omilosmeleton.gr/filosofikes-paradoseis/>

"Η Μελίνα στα σχολεία των θαυμάτων": Ένα ντοκιμαντέρ για την ελευθεριακή εκπαίδευση 9 Δεκεμβρίου 2015). Αναρτήθηκε από : <http://www.enallaktikos.gr/ar21153el-i-melina-sta-sxoleia-twn-thaymatwn-ena-ntokimanter-gia-tin-eleytheriaki-ekpaideysi-stirikste-edw-tin-kampania-xrimatodotisis.html>

Houssaye, J. (2000). *Δεκαπέντε Παιδαγωγοί*. Αθήνα: Εκδόσεις Μεταίχιμο

Καπλάνη, Θ. Π. (2018). *Φύση και αγωγή στη διαδικασία διαμόρφωσης της προσωπικότητας: εξέταση των ιδεών των Ζ.Ζ. Ρουσσώ, Μ. Μοντεσσόρι, Κ. Ρότζερς και Λ. Βυγκότσκι* (Διατριβή). Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης

Κέντρο Περιβαλλοντικής Εκπαίδευσης Πραμάντων ,(2016). Το Σχολείο του Δάσους και η εκπαίδευση του Μικρού Δέντρου. Αναρτήθηκε από : <http://kpepramanton.edu.gr/%CF%84%CE%BF-%CF%83%CF%87%CE%BF%CE%BB%CE%B5%CE%AF%CE%BF-%CF%84%CE%BF%CF%85-%CE%B4%CE%AC%CF%83%CE%BF%CF%85%CF%82-%CE%BA%CE%B1%CE%B9-%CE%B7-%CE%B5%CE%BA%CF%80%CE%B1%CE%AF%CE%B4%CE%B5%CF%85%CF%83%CE%B7/>

Μικρός Ντουνίας, (2017). Ανακτήθηκε από : <https://www.mikrosdounias.eu/>

Μουσένα, Ε., Σιδηροπούλου, Τρ., (2016). *Nature Deficit Disorder – Parental Attitudes*. Εισήγηση στο: 21st International Conference of the Association of Psychology and Psychiatry for Adults and Children, 17-20 May 2016, Athens, Greece.

Πανταζή, Α. (2014). 'Άγγελος Πατσιάς, Πέρασαμε στην ανταρκτική εκπαίδευση. TVXS Ανεξάρτητη Ενημέρωση. Ανακτήθηκε από : <https://tvxs.gr/news/paideia/aggelos-patsias-perasame-stin-antartiki-ekpaideysi>

Πατσιάς, Α. (χ.χ.) Το Σχολείο Της Φύσης και των χρωμάτων. Ανακτήθηκε από : <https://fourfourasweb.wordpress.com/%CF%83%CF%85%CF%87%CE%BD%CE%AD%CF%82-%CE%B5%CF%81%CF%89%CF%84%CE%AE%CF%83%CE%B5%CE%B9%CF%82/>

Πιννίκας, Ν.(2017). *Η Παιδαγωγική Waldorf του Ρούντολφ Στάινερ. (Πτυχιακή Εργασία). Α.Σ.ΠΑΙ.Τ.Ε., Ρόδος*

Πλιάκος, Κ.(Δημοσιογράφος) (2016) . Το Σχολείο Του Δάσους. Ενημερωτικό Δελτίο CNN Greece. Ανακτήθηκε από: <https://www.youtube.com/watch?v=TNhGX6UxpMI>

Πευκίτες, (2018). Ανακτήθηκε από : <https://www.forestschoolepfkites.com>

Ρούντολφ Στάινερ και η Ανθρωποσοφία. (2011) Αναρτήθηκε από :<http://anthroposophiahellas.blogspot.com/p/rudolf-steiner.html>

Ρουσσώ Ζ. Ζ. (1762). *Αιμίλιος ή περί αγωγής, Τόμος α'-γ'* . Αθήνα : Εκδόσεις Αναγνωστίδη. Αναρτήθηκε χ.χ. από <http://users.sch.gr/gkelesidis/images/PDF/Articell/rousseau.emile.A.pdf>

Rousseau, J. J. (2001). *Αιμίλιος ή περί αγωγής, Τόμος α'*. Αθήνα : Πλέθρον

Σακορράφου, Δ. Γ. (1957). *Πλάτωνος Κοινωνιολογικά και Παιδαγωγικά αρχαία*. Χανιά:Πετράκη.

Σίτος, Σ. Κ. (1990). *Πλατωνικά, παιδαγωγικά κείμενα*. Ιωάννινα: Γ. Τσόλη

Σύλλογος Ροδιά, (2019). Ανακτήθηκε από : <http://www.rodia.edu.gr/index.php>

Steiner, R. (2001). *Η Ιστορία Στο Φως Της Ανθρωποσοφίας*. Ελλάδα: Ανθρωποσοφία.

Τζιάκα, Ε. ( 2018). Τα Σχολεία Του Δάσους. Πηγή Παιδείας. Ανακτήθηκε το Φεβρουάριο 2018 από :<https://pigielaideias.gr/2018/02/27/%CF%84%CE%B1-%CF%83%CF%87%CE%BF%CE%BB%CE%B5%CE%AF%CE%B1-%CF%84%CE%BF%CF%85-%CE%B4%CE%AC%CF%83%CE%BF%CF%85%CF%82/>

Το σχολείο της φύσης, (2019). Ανακτήθηκε από: <http://www.sxoliotisfysis.gr/>

Φαναριώτη, Κ. (2018). *Το σχολείο του δάσους είναι γεγονός στην Αττική*. Kelly Fanarioti. Ανακτήθηκε

από:<https://www.kellyfanarioti.com/tag/%CE%B2%CE%B1%CF%83%CE%B9%CE%BB%CE%B9%CE%BA%CE%B7-%CE%BA%CE%BF%CE%BC%CF%80%CE%B9%CE%BB%CE%B1%CE%BA%CE%BF%CF%85/>

Χριστόπουλος, Χ. Κ. (2005). *Το νέο σχολείο και η σημερινή εκπαιδευτική πραγματικότητα*. Αθήνα: Εκδόσεις Γρηγόρη

Χρυσοστομίδου, Β. (2016, Ιούλιος) Εκπαίδευση Στα Σχολεία του Δάσους. Καθημερινή. Ανακτήθηκε στις 26/3/19 από : <http://www.kathimerini.gr/867669/article/epikairothta/perivallon/ekpaideysh-sta-sxoleia-toy-dasoys>

### Ξενόγλωσσες

A Journey of Becoming Working as a Waldorf Early Childhood Educator (2019) Ανακτήθηκε από: [http://www.waldorfearlychildhood.org/uploads-new/training\\_2\\_3143383634.pdf](http://www.waldorfearlychildhood.org/uploads-new/training_2_3143383634.pdf)

ALC, (2018). Ανακτήθηκε από <https://www.transformevia.com/>

Barnes, Henry. 1980. An introduction to Waldorf education. Teachers College Record

Barnes, H. (1991). Waldorf Education: An Introduction. Educational Leadership Magazine. Ανάκτηση από [www.waldorflibrary.org/images/stories/articles/barnes\\_introwaldorfed.pdf](http://www.waldorflibrary.org/images/stories/articles/barnes_introwaldorfed.pdf)

Bjørnholt, M. (2014). Room for Thinking - The Spatial Dimension of Waldorf Education. Research on Steiner Education, 115-130. Ανάκτηση από [www.rosejournal.com/index.php/rose/article/viewFile/190/201](http://www.rosejournal.com/index.php/rose/article/viewFile/190/201)

Bogdan, R. & Taylor SJ. (1998). Introduction to qualitative research methods: a guidebook and resource. New York: Wiley.

B.V.N.W. ,(2019). Rahmenbedingungen der Natur- und Waldkindergärten. Ανακτήθηκε από : <https://www.waldorfbildung.de/rahmenbedingungen-der-natur-und-waldkindergarten/>

Careers in Waldorf Education. (2015) Ανακτήθηκε από: [www.waldorfeducation.org/waldorf-careers](http://www.waldorfeducation.org/waldorf-careers)

Casey, Theresa: Die Rolle der Erwachsenen bei der Förderung des integrativen Spiels. In: Kreuzer, Max (Hrsg.): „Dabeisein ist nicht alles“ – Inklusion und Zusammenleben im Kindergarten. München, Basel, (2. Aufl.) 2011, S. 219-238

Carlgren, Frans. (1981). Education towards freedom. 3d ed. Translated by Joan and Siegfried Rudel. England: Lanthorn Press.

Château, J. (1962). Jean-Jacques Rousseau. Sa Philosophie de l'éducation. Paris: Vrin.

Cobb, E. (1977). The Ecology of Imagination in Childhood. New York: Columbia University Press.

Danish Forest & Nature School Course, (2019). Ανακτήθηκε από : [https://www.dropbox.com/s/viybdlbjv4udjt5/Athens%20Course%20March%202019.pdf?dl=0&fbclid=IwAR1T6cB7snbmDmy8elrQmA-X\\_ZauywixImzoi6tXkbGi0eVcjNoqWIR1ddc](https://www.dropbox.com/s/viybdlbjv4udjt5/Athens%20Course%20March%202019.pdf?dl=0&fbclid=IwAR1T6cB7snbmDmy8elrQmA-X_ZauywixImzoi6tXkbGi0eVcjNoqWIR1ddc)

DGUV, (2008, May). Mit Kindern im Wald Möglichkeiten und Bedingungen in einem natürlichen Spiel- und Lebensraum. Ανακτήθηκε από : <https://publikationen.dguv.de/dguv/pdf/10002/si-8084.pdf>

Easton F. (1997). Educating the whole child, "head, heart, and hands": Learning from the Waldorf experience Theory into Practice.

Edwards, C. P. (2002). Three Approaches from Europe: Waldorf, Montessori, and Reggio

Emilia. Early Childhood Research & Practice. Ανάκτηση από [ecrp.uiuc.edu/v4n1/edwards.html](http://ecrp.uiuc.edu/v4n1/edwards.html)

Forest School Association, (2019). Ανακτήθηκε από : <https://www.forestschoollassociation.org/>

Forest School Training, (2019). Ανακτήθηκε από : <https://www.forestschoolltraining.co.uk/>

Hafner, Peter: Natur- und Waldkindergärten in Deutschland – eine Alternative zum Regelkindergarten in der vorschulischen Erziehung. Heidelberg, 2002. URL: <http://www.ub.uni-heidelberg.de/archiv/3135>, Download vom 08.08.2014

Haggerty, E. A. (1974). Montessori and Experimental Education: Model and Matrix for Optimum Human Development. New York: G. P. Putnam's Son

Hale ED, Treharne GJ, Kitas GD. Qualitative methodologies II: A brief guide to applying interpretative phenomenological analysis in musculoskeletal care. Musculoskeletal care, 6(2): 86-96

*Hepp-Hoppenthaler, M. (2019). Die Gründung von Natur- und Waldkindergärten ist eine Reaktion auf die veränderten Lebenssituationen unserer Kinder. Ανακτήθηκε από : <https://bvnw.de/editorial/>*

Hohard, S. (2012) Essentials of Waldorf Early Childhood Education- Mentoring Task Force, 1-6. Ανακτήθηκε από: <http://www.waldorfearlychildhood.org/uploads/Howard%20Article.pdf>

Inside Out Nature, (2019) Ανακτήθηκε από: <http://www.insideoutnature.com/>

Kane, A. , Kane, J. , (2019). Waldkindergarten in Germany. Green Teacher, Page 16, N. 94 Kollner, S., Leinert, C. (1999). Waldkindergärten. Ein Leitfaden für Aktivitäten mit Kindern im Wald. RIWA Taschenbuch : Augsburg

Knauf, Tassilo/Dux, Gisline/Sshluter, Daniela: Handbuch Pädagogische Ansätze. Praxisorientierte Konzeptions- und Qualitätsentwicklung in Kindertageseinrichtungen. Berlin, Düsseldorf, Mannheim, 2007

Krueger R.A. (1998). Developing questions for focus groups. Thousand Oaks, CA: Sage.

Lillard, P. P. ( 1988).

Louv, R. (2005). Last Child In The Woods. Ηνωμένες Πολιτείες Αμερικής: Workman Publishing Company

Montessori: a Modern Approach. New York: Shocken Books.

May, G. (1980). Rousseau.Paris: Editions du Seuil.

May, M. (2015). Ressourcen und Barrieren der Waldkindergartenpädagogik für Inklusion. Frühkindliche inklusive Bildung. Mai 2015 Ανακτήθηκε από : <http://bvnw.de/wp-content/uploads/2014/03/Inklusion-in-Waldkinderga%CC%88rten.pdf>

McDermott R., Henry E. M., Dillard C., Byers P., Easton F., Oberman I., and Uhrmacher B. (1996). Waldorf Education in an Inner-City Public School. The Urban Review.

McFarland, S. (2004). Education for Peace: a Montessori Best Practice. Montessori life. Vol. 29, No. 2 Ανακτήθηκε το 2017, από <https://www.questia.com/magazine/1P4-1940082721/the-heart-of-peace>

McGrath, Nancy. 1977. Learning with the heart. New York Times, 25 September

Miles MB, Huberman MA (1994). Qualitative data analysis: an expanded sourcebook, 2nd edition. Thousand Oaks, CA: Sage

Montessori, M. (1966). The Secret Of Childhood. New York: Fides Publishers

Montessori, M. (1988). The Discovery Of The Child. Namta Journal v38 n1 p21-27. Ανακτήθηκε το 2013 από <https://eric.ed.gov/?q=montessori+nature&id=EJ1078035>

O'Shaughnessy M. (1999). The Child and the Environment. Twenty-Third International Montessori Congress. July 23-26, 1999. Mexico: Namta

- Packer Martin (2011). The science of qualitative research. Cambridge University Press
- Raith, Andreas/Lude, Armin (Hrsg.): Startkapital Natur. Wie Naturerfahrung die kindliche Entwicklung fördert. München, 2014
- RENZ-POLSTER, HERBERT/HÜTHER, GERALD: Wie Kinder heute wachsen. Natur als Entwicklungsraum. Ein neuer Blick auf das kindliche Lernen, Fühlen und Denken. Weinheim, Basel, 2013
- Richard-Elsner, C. (2019). Draußen spielen – ein unterschätzter Motor der kindlichen Entwicklung. Analysen & Argumente. No 315. Ανακτήθηκε Σεπτέμβριο 2018 από : <https://bvnw.de/wp-content/uploads/2018/09/Draussen.pdf>
- Richter, T. (2010). Pädagogischer Auftrag und Unterrichtsziele – vom Lehrplan der Waldorfschule. Stuttgart: Freies Geistes Leben.
- Rousseau, J. J. (1966). Émile ou de l'Éducation, Παρίσι: Flammarion
- RKI/BzgA (Robert-Koch-Institut; Bundeszentrale für gesundheitliche Aufklärung)(2008): Erkennen-Bewerten-Handeln. Zur Gesundheit von Kindern und Jugendlichen in Deutschland. KiGGS-Basiserhebung: Übergewicht und Adipositas. RKI. Berlin.
- Sassmannshausen, W. (2008). Waldorf – Pädagogik auf einen Blick. Einführung für den Kindergarten. Freiburg: Herder.
- Steiner, R. (1923). A Modern Art Of Education. Library of Congress Cataloging-in-Publication Data. Ανακτήθηκε από : [https://www.rsarchive.org/Download/Modern\\_Art\\_of\\_Education-Rudolf\\_Steiner-307.pdf](https://www.rsarchive.org/Download/Modern_Art_of_Education-Rudolf_Steiner-307.pdf)
- Steiner, R.(1995). The kingdom of childhood: Introductory Talks on Waldorf Education
- Steiner, R. (1996). The Child's Changing Consciousness - As the Basis of Pedagogical Practice. N. Y. : Anthroposophic Press
- Steiner, R. (1971). The Education of the Child in the Light of Anthroposophy — An Essay. U.K.: Ρούντολφ Στάινερ Press
- Teacher ed programs reference. (2015) Ανακτήθηκε από: <https://publish.smartsheet.com/ed71b5b6e6044605ad088b7613143c22>
- Uhrmacher, B. (1995). Uncommon Schooling: A Historical Look at Rudolf Stainer, Anthroposophy, and Waldorf Education. Curriculum Inquiry, 384.

Vaz, N. (2009). Montessori Special Education II. A Contemporary Assessment. Burton: Nampa Journal v38 n1 p71-79. Αναρτήθηκε το 2009 από <https://eric.ed.gov/?q=montessori+nature&id=EJ1077974>

Waldorf Word List. Directory of Waldorf and Ρούντολφ Στάινερ Schools, Kindergartens and Teacher Training Centers worldwide. (2018). Αναρτήθηκε από : [https://www.freunde-waldorf.de/fileadmin/user\\_upload/images/Waldorf\\_World\\_List/Waldorf\\_World\\_List.pdf](https://www.freunde-waldorf.de/fileadmin/user_upload/images/Waldorf_World_List/Waldorf_World_List.pdf)

WECAN, (2017). The One Year Old Child - Child Development Year by Year (No4). Αναρτήθηκε από <http://www.waldorfearlychildhood.org/uploads/family-child-development-yearbyyear/02-The%20One-Year-Old-final.pdf>

WECAN, (2017). The Three Year Old Child - Child Development Year by Year (No4). Αναρτήθηκε από : <http://www.waldorfearlychildhood.org/uploads/family-child-development-yearbyyear/04-The-Three-Year-Old-final.pdf>

WECAN, (2017). The Two Year Old Child - Child Development Year by Year (No4). Αναρτήθηκε από: <http://www.waldorfearlychildhood.org/uploads/family-child-development-yearbyyear/03-The%20Two-Year-Old-final.pdf>

Whitman, W. (1993). A Child Went Fort: Leaves of Grass. New York: Barnes & Noble. Αναρτήθηκε το 2019, από <https://studylib.net/doc/18577258/leaves-of-grass---the-walt-whitman-archive>